

חלק רביעי ◀ חברה ופוליטיקה בישראל

להיות אזרחים בישראל
מדינה יהודית ודמוקרטית ◀ להיות אזרחים במדינה יהודית ודמוקרטית
מדינה יהודית ודמוקרטית ◀ להיות אזרחים במדינה יהודית ודמוקרטית
מדינה יהודית ודמוקרטית ◀ להיות אזרחים במדינה יהודית ודמוקרטית
מדינה יהודית ודמוקרטית ◀ להיות אזרחים במדינה יהודית ודמוקרטית

מבוא לחלק הרביעי - חברה ופוליטיקה בישראל

חלק זה מתבסס על לימוד העקרונות והערכים של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית המגינה על זכויות האדם והאזרח ועל מאפייניה היהודיים של המדינה ושל רשויות השלטון. שלושת הפרקים בחלק זה מציגים מתחים חברתיים בין קבוצות שונות בחברה בשל מחלוקות בין תפיסות עולם בעניין זהותה של המדינה.

פרק ל"ו - תקשורת ופוליטיקה בישראל: נדון בתפקידיה ובחשיבותה של תקשורת חופשית במדינה דמוקרטית, בכוחה של התקשורת ובמידת עצמאותה של התקשורת בישראל. נדון גם ביחסי הגומלין במשולש הכולל את התקשורת, השלטון והאזרחים.

פרק ל"ז - אתגר החיים המשותפים בחברה הישראלית: נלמד שהחברה היא חברה רבת-שסעים, שיש בה מתח בין הקבוצות השונות: בין יהודים לערבים, בין דתיים לחילונים. נבחן את הגורמים לכל אחד מהשסעים, את האופן שבו הם באים לידי ביטוי בשגרת החיים - וגם את דרכי ההתמודדות איתם.

פרק ל"ח - דמותה הרצויה של מדינת ישראל: נעסוק בעמדות של אזרחי ישראל ביחס לדמותה הרצויה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, בשלושה היבטים: לאומי-תרבותי, דמוקרטי - ליברלי ודתי-חילוני. זאת, כדי שתוכלו גם אתם לגבש עמדה מנומקת בנושאים האלה.

סגירת מעגל - ישראל: מדינה יהודית ודמוקרטית

פרק ל"ו: תקשורת ופוליטיקה בישראל

ביום חם במיוחד בקיץ 1980 הציע שדרן רדיו למאזיניו לוותר על המחויבויות לבוס, לעזוב את העבודה, ולעשות מה שעושים בבוקר כזה בעלי הבריכות הפרטיות בכפר שמריהו ובהרצליה פיתוח. השדרן החל למנות מעל גלי האתר את הכתובות שבהן קיימות בריכות שחייה פרטיות, והכריז: היום כל עם ישראל חברים. אנשים ומשפחות, שלקחו את ההצעה "חצי בצחוק וחצי ברצינות", לקחו אוטובוסים לאזור והתדפקו על דלתות זרים. למחרת הודיע השדרן שזו הפעם הראשונה שבה נכח עד כמה גדול כוחו של שידור, כי זהו כוח ממשי, וכי הסגנון האישי הספונטני עלול להיות לפעמים מסוכן.

(שודר ב"גלי צה"ל" על ידי אלכס אנסקי, 1980)

השאלות המרכזיות שבהן נעסוק בפרק:

- מהי חשיבותם של חופש הביטוי, זכות הציבור לדעת וחופש המידע לקיומה של תקשורת חופשית?
- מהי תקשורת המונים ומהם תפקידיה?
- מהי חשיבותה של תקשורת חופשית למשטר הדמוקרטי?
- באיזו מידה התקשורת בישראל עצמאית?
- מהי מפת התקשורת בישראל?
- מהם יחסי הגומלין בין התקשורת, השלטון והאזרחים בישראל?
- מהי צריכה נבונה של תקשורת?
- מהם אתגריה העכשוויים של התקשורת הישראלית?

"אמצעי התקשורת אולי אינם אומרים לנו איך לחשוב, אך הם בהחלט משפיעים עלינו על מה לחשוב".

(ברנרד כהן, 1963)

מהי חשיבותם של חופש הביטוי, זכות הציבור לדעת וחופש המידע לקיומה של תקשורת חופשית?

חופש הביטוי וזכות הציבור לדעת הם אבני יסוד לקיומה של תקשורת בכלל ולקיומה של תקשורת חופשית במדינה דמוקרטית בפרט, משום שללא ההכרה בחשיבותן של שתי זכויות אלה ובמחויבותה של המדינה למומשן אין התקשורת יכולה למלא את תפקידה החשוב במדינה הדמוקרטית.

כפי שלמדנו בפרק זכויות האדם¹ הזכות לחופש הביטוי היא אחת מזכויות האדם הבסיסיות והיסודיות. זכות זו פירושה שלכל אדם יש הזכות להחזיק בדעות משלו ולבטא את עצמו בלי שיגבילו אותו וכן זכותו למסור מידע לכלי התקשורת. הזכות לחופש הביטוי היא זכות רחבה וכוללת חירויות נוספות, כגון חופש העיתונות: חופש הביטוי בעיתונות הכתובה והאלקטרונית.

הזכות לחופש הביטוי והמידע מעוגנת בהכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם 1948.*

*ההכרזה לכל באי עולם

סעיף י"ט: "כל אדם זכאי לחירות הדעה והביטוי, לרבות החירות להחזיק בדעות ללא כל הפרעה, ולבקש ידיעות ודעות ולקבלן ולמסרן בכל הדרכים וללא סייגי גבולות."

מן הזכות לחופש הביטוי נגזרת גם **זכות הציבור לדעת.** זכותו של הציבור לקבל את המידע שכלי התקשורת מפרסמים מבלי שרשויות השלטון ימנעו זאת וזכותו של כל פרט להיות חשוף למידע שיאפשר לו **לגבש לעצמו עמדה** בכל עניין. זכות הציבור לדעת מתייחסת למידע על המתרחש בארץ ובעולם בתחומי החיים השונים, מידע אקדמי, תרבותי, מדיני וכלכלי שהוא מעניינו של הפרט. בבג"ץ 243/62² השופט ד"ר משה לנדוי מתייחס לקשר בין שתי הזכויות: "שתי הזכויות האמורות יונקות זו מזו: כדי שהאזרח יוכל להחליף דעות דרושה לו גם החירות לגשת ללא מעצור למקורות האינפורמציה, רק בדרך זו הוא יוכל ליצור לעצמו דעה עצמאית ככל האפשר על אותן שאלות העומדות ברומו של עולם החברה והמדינה". ומוסיף השופט ד"ר משה זילברג: "...הזכות לקבל ולהפיץ אינפורמציה היא תנאי שבלעדיו אין קיום למשטר דמוקרטי ובלעדיה לא תיכון דמוקרטיה אמיתית".

חופש המידע - זכותו של הפרט לדרוש מידע ולקבל מידע מרשויות השלטון, על מנת שיוכל לגבש את עמדותיו, כולל נושאים הקשורים להתנהלות המדינה ופעולות השלטון. בין היתר מאפשר המידע לציבור לבקר את השלטון ולפקח עליו, להביע תמיכה במעשיו או להתנגד להם. מכאן, **שחלה חובה על המדינה לספק מידע המצוי ברשותה.**

במדינות דמוקרטיות מערביות, כגון במדינות סקנדינאוויה ובארה"ב, הכירו בחשיבות הזכות לחופש המידע בחוקים המחייבים את פקידי רשויות השלטון להיענות לדרישתו של כל אזרח לקבל מידע מלא על תפקודה ופעילותה של רשות מסוימת. זכות זו הוכרה גם על ידי מועצת מדינות אירופה (ארגון שמטרתו חיזוק הדמוקרטיה וזכויות האדם וחברות בו 32 מדינות אירופיות).

ב-1998 נחקק "חוק חופש המידע" גם בישראל. מטרת החוק היא לעגן את הזכות לחופש המידע ולקבוע איזונים בין חופש המידע לבין הצורך בשמירה על סודיות המידע לשם הגנה על ערכים ואינטרסים אחרים.

1 ראו פרק ט"ו, "עקרון זכויות האדם והאזרח", בחלק השני.

2 בג"ץ 243/62 "אולפני הסרטה נגד המועצה לביקור סרטים ומחזות".

מהי תקשורת המונים?

כיצד זורם בה המידע

תקשורת היא תהליך שבאמצעותו נערכים חילופי מידע בין פרטים. **בתקשורת המונים** מועבר מידע לציבור רחב, במהירות ובצורה פומבית. צמיחתה של חברת ההמונים בעידן המודרני, המאופיינת, בין השאר, בשימוש גובר בטכנולוגיה ובהתרופפות הקשרים הבינאישיים המסורתיים, זרזה את התפתחותה והתעצמותה של תקשורת ההמונים.

מאפייניה של תקשורת המונים

1. פונה אל קהל רחב והטרוגני בו-זמנית.
2. פומבית וגלויה. קשה להגביל את סוג הנמענים או את מספרם.
3. אין קרבה פיזית בין הקהל לבין מעביר המסר, ובדרך כלל אין גם היכרות אישית ביניהם.
4. המסר מועבר זמן קצר לאחר האירוע, ולכן הוא אקטואלי.
5. מועברים מסרים רבים, מהירים, קצרים וקליטים.
6. תקשורת המונים מתקיימת באמצעות כלי תקשורת שונים: עיתונות כתובה, רדיו, טלוויזיה, אתרי אינטרנט ורשתות חברתיות.

מקורות המידע של תקשורת ההמונים

אנשי תקשורת מגיעים למידע במגוון דרכים, רשמיות ובלתי רשמיות.

1. מהמסד הפוליטי:

- על ידי מנגנונים של **דוברות יחסי ציבור**: כמעט כל פוליטיקאי, מוסד פוליטי ומוסד ממשלתי מחזיק מערך דוברות יחסי ציבור, המספק חומרים כתובים, מארגן מסיבות עיתונאים, מתאם ראיונות אישיים ומוציא הודעות לעיתונות מטעם הגוף או האדם אותו הוא מייצג.
 - על ידי **הדלפות** מצד קובעי מדיניות ועובדי ציבור. הדלפות עשויות לשמש כ"בלון ניסוי", כדי לבדוק את תגובת הציבור למדיניות מסוימת טרם החלטה, ועשויות לשמש גם כדי לקדם רעיון או כדי לסכלו בעודו באיבו.
2. **אזרחים או עובדי מדינה**: שנחשפו באקראי או במסגרת עבודתם למידע בעל ערך ציבורי רב, ומשתפים בו את הציבור.
 3. **דיווחים מהשטח**: אזרחים מעבירים מידע במהירות באמצעות מכשירים סלולריים ורשתות חברתיות, ועיתונאים שואבים מהם מידע.
 4. **המגזר הפרטי**: גורמים פרטיים, כגון חברות, בתי עסק, בנקים ואנשי עסקים, מקיימים קשרים ענפים עם התקשורת באמצעות דוברים, יועצי תקשורת ולוביסטים.

מחפשים את המדליפים

נציבת הביקורת על הפרקליטות החליטה לעסוק באופן שיטתי בבירור תלונות של נאשמים על הדלפות, בניגוד לריסון שהפגינו עד היום רשויות הביקורת והחקירה בכל הנוגע לאיתור מדליפים ואף בניגוד לגישת בית המשפט העליון, שהביע את הדעה כי הדלפות עשויות לקדם את חופש הביטוי בחברה דמוקרטית.

(על פי עידו באום, "הדלפות!", דה מרקר, 8.3.2015)

יודעים ושותקים

השר לביטחון פנים ציין בחיוב את התקשורת הישראלית, וקבע כי היא מגלה אחריות לאומית: "לאנשי תקשורת בישראל יש מידע, שאם רק היו מפרסמים, היה נגרם נזק אסטרטגי במספר תחומים. הם קיבלו את המידע לא בסמכות או ברשות, אלא בהדלפה".

(על פי "החשש מהדלפות מונע דיון מקיף בקבינט", ynet, 4.9.2008)

תחקיר עיתונאי

העיתונאי יואב יצחק חשף בסדרה של כתבות עובדות שהביאו להגשת כתב אישום ולהרשעה של ראש הממשלה לשעבר אהוד אולמרט, בין היתר, על לקיחת שוחד.

מהם תפקידיה של התקשורת?

לתקשורת במדינה דמוקרטית יש כמה וכמה תפקידים:

1. דיווח - איסוף והפצת מידע בעל ערך ציבורי על אירועים, אישים ותהליכים בארץ ובעולם. המידע מאפשר לציבור לצייר תמונה ולגבש עמדה על הנעשה בארץ ובעולם.

2. פרשנות - מתן הסברים על האירועים ויצירת הקשרים בינם לבין אירועים דומים.

3. פיקוח וביקורת על השלטון - התקשורת משמשת במה לביקורת על בעלי תפקידים, ומכונה גם "כלב השמירה של הדמוקרטיה". בכך היא מהווה גוף ביקורת בלתי פורמלי על פוליטיקאים, אישים בעלי עוצמה ורשויות השלטון.

4. תיווך בין הפוליטיקאים לציבור - הפוליטיקאים מנצלים את התקשורת כמקור מידע, ככלי להעברת המסרים שלהם ולחשיפה ציבורית, וגם כדי ללמוד על דעת הקהל ועל מהלכים של יריבים.

5. במה למגוון דעות - כלי התקשורת במדינה דמוקרטית תורמים לפיזור

הכוח בחברה, בכך שהם מעניקים אפשרות ביטוי ולגיטימציה לנושאים שונים, לדעות שונות ולקבוצות השונות בחברה. יש לתקשורת כוח רב לקבוע אלו מהקבוצות בחברה יקבלו במה, ומכאן החשיבות הרבה לריבוי עיתונים, אתרי חדשות ואקטואליה, ערוצי רדיו וטלוויזיה ורשתות חברתיות.

6. סוציאליזציה (חיברות)* - מתן ביטוי והפצה של סמלים וערכים תרבותיים, לצורך יצירת הזדהות והמשכיות בחברה. למשל, על ידי ציון חגים ומועדים ובאמצעות תוכניות העוסקות בחברה הישראלית, בהיסטוריה שלה, בתרבותה ובערכיה.

קיים מתח מובנה בין פלורליזם לבין סוציאליזציה, משום שסוציאליזציה עלולה לכרסם בפלורליזם ובעמדות של מיעוטים (לאומיים, דתיים) או מגזרים שאינם מרכזיים, בשם ערכים משותפים של החברה. על כן, לתקשורת יש תפקיד מורכב - הן כסוכנת חיברות והן ככלי ביטוי למגוון תרבויות ותפיסות.

7. בידור - תוכניות בידור עשויות לשמש כלי להפגת מתחים, כמו גם לסאטירה המביעה ביקורת חברתית ומציעה קווי מחשבה אלטרנטיביים. מאידך, בידור עלול לשמש גם מכשיר להסחת דעתו של הציבור מסוגיות שנויות במחלוקת, מקשיים, מפעולות לא תקינות ומכישלונות, ובכך להחליש את ערנותם של האזרחים ואת יכולתם לפקח על השלטון.

8. תעמולת בחירות - התקשורת מספקת לקראת בחירות במה להעברת מסרים למצביעים, ומחזקת בכך את ההליכים הדמוקרטיים.

מטלה:

★ *צקבו בלימנות הכתבה או פאלודרת ודווחו על כתבת תוקי: באה צסקה ומה צרכה אבמוקרטיה הישראלית*

* סוציאליזציה (חיברות)

תהליך שבו הפרט מפנים מוסכמות, ערכים, קודים ומיומנויות הנהוגים בחברה שבה הוא חי. ההפנמה הזו חשובה מאוד ליציבותה של החברה.

סוגי עיתונות

עיתונות אלקטרונית - תקשורת שמופצת באמצעות הרדיו, הטלוויזיה והאינטרנט.
עיתונות מודפסת - תקשורת שמופצת באמצעות עיתונים.

בידור. Fotilia© Kirsty Pargeter.

קיימות שתי תפיסות על **תפקיד העיתונות**, ועיתונאים רבים מנסים לשלב ביניהן:

עיתונות מדווחת: לפי הגישה הזו, תפקיד העיתונאי הוא לדווח על הנעשה ולהציג את העובדות ללא נקיטת עמדה, באופן אובייקטיבי ככל האפשר.

עיתונות מעורבת: על פי גישה זו, העיתונאי מבטא לצד העובדות גם את עמדותיו ואת השקפת עולמו הסובייקטיבית, והוא רשאי לקדם את האג'נדה (סדר היום) שבה הוא תומך. שתי הגישות מוצגות בקטעים הבאים:

עיתונאים עם אג'נדה

"עיתונאי הוא בראש ובראשונה בן אדם. כבן אדם יש לו דעות, רגשות, אבחנות, עמדות. אין כל סיבה שיסתיר אותם. נהפוך הוא: עמדות אלה מסייעות לצרכניו להבין את ההקשר שבו הוא מוסר את דיווחיו העובדתיים. עיתונאי אינו אמור להרגיל את צרכניו לטקסטים טריוויאליים, אלא לנסות להגדיר את ההבדל בין הטוב והרע, לשיטתו. לא ראיתי שום מקצוע אחר בישראל שבו דורשים מבעל המקצוע להסתיר את דעתו האישית".

(עיתונאים עם אג'נדה", הבלוג של אורי קציר - אפלטון, 30.11.2005)

לא ניתן לקיים שיח ציבורי מושכל!

"כאשר הנחת המוצא היא שלא ניתן לתאר אמת, ניתן דרור לכל דיווח שהוא - גם אם יהיה שקרי בזדון. כאשר המוסכמה הבסיסית היא שלכל כלי תקשורת ולכל עיתונאי יש עמדה משלו, ושלגיטימי שעמדה זו תכוון את דיווחיו ופרשנויותיו, מושמטת הקרקע מתחת יכולתו של הציבור לדעת מה מתרחש ולפענח את מה שמתרחש... ולא ניתן לקיים שיח ציבורי מושכל".

(עוזי בנימין, "משהו סובייקטיבי", העין השביעית, 21.3.2013)

★ *הציג את המסיבה אל קציר על תפקידה של התקשורת בסטודנטים.*

★ *הסבירו מפי הביקורת אל בנימין על האילוף בבאר ארזי ביטויי קציר. נמקו את מלכותם.*

עוצמתה של התקשורת

- **קובעת סדר יום:** אמצעי התקשורת קובעים איזה מידע מגיע לציבור ולעיתים גם את אופיו. בכך התקשורת בעצם מכוונת את הציבור **על מה לחשוב**, מעצבת את דעת הקהל וגם משפיעה על מקבלי ההחלטות. התקשורת קובעת, במידה מסוימת, מה יהיו הנושאים במערכות הבחירות (למשל, סדר יום חברתי או ביטחוני), ועשויה להשפיע בכך על תוצאות הבחירות, על חילופי שלטון ועל הרכב הממשלה.
- **מבנה את המציאות:** התקשורת לא רק משקפת מציאות אלא מעצבת אותה, ולעיתים אף מעוותת אותה לצרכיה. מאחורי כל מקלדת או מיקרופון עומד אדם בעל דעות, עמדות ומחשבות. לבחירת הנושא, זווית ההסבר או הצילום יש השפעה על הבניית המציאות. הלכה למעשה, התקשורת מעבירה לנו לא פעם תמונת מציאות שאינה מהימנה, ועלולה להביא לגיבוש תפיסת עולם מוטעית אצל צרכניה, ולהשפיע על התנהלותו של הציבור וגם על אופן ההצבעה בבחירות.

פרסום כוזב

גולש דיווח באתר גולשים שבבעלות CNN מידע כוזב, כאילו מנכ"ל "אפל", סטיב ג'ובס, לקה בליבו והובהל לבית החולים. בעקבות הפרסום צנחו המניות של "אפל".

(5.10.2008)

מהי חשיבותה של תקשורת חופשית למשטר הדמוקרטי?

במדינות שאינן דמוקרטיות, חששו של השלטון מפני פיקוח וביקורת מוביל לשליטה מוחלטת של המשטר באמצעי התקשורת. מנגד, במדינות דמוקרטיות חופש הפעולה של התקשורת ואי-תלותה בשלטון נחשבים לאבני יסוד של שיטת המשטר.

כלי התקשורת השונים הם אמצעים מרכזיים למימושם של זכויות ועקרונות יסוד בחברה דמוקרטית מודרנית, ובהם **חופש הביטוי**, שמשמעותו החירות לשמוע ולהשמיע; **ערך הפלורליזם**, שנועד לחשוף ולהיחשף למגוון ערכים וגישות; **זכות הציבור לדעת**, המבוססת על כך שזרימה חופשית של מידע מהציבור ואליו מאפשרת לאזרחים להשתתף בתהליך הפוליטי ולקבל החלטות מושכלות בבואם לבחור את נציגיהם לבית הנבחרים; **פיקוח וביקורת על השלטון**, כאחד מהמנגנונים הלא-פורמליים בתחום זה.³

באיזו מידה התקשורת בישראל עצמאית?

מה המגבלות שחלות עליה - וכיצד מתנהל המאבק על עצמאותה

אמצעים שונים מבטיחים את עצמאותה של התקשורת בישראל, ולצידם קיימים אמצעים מגבילים, שנועדו להבטיח את האינטרסים של המדינה ולהגן על חיי האזרחים וזכויותיהם.

חוקים, אמצעים וגורמים המגבילים את התקשורת:

- **פקודת העיתונות:** חוק מימי המנדט הבריטי שנשאר בתוקף אך כמעט ולא מופעל, ולפיו אדם או ארגון המבקשים להקים ולהוציא לאור עיתון זקוקים לאישור השלטונות. החוק מעניק לשר הפנים את הזכות להפסיק פעילותו של עיתון או לאסור את הפצתו.
- **חוק העונשין:** קוצב חמש שנות מאסר למי שמפרסם פרסום שיש בו כדי להמריד או להסית.
- **צו איסור פרסום:** החוק אוסר על התקשורת לפרסם שמו של חשוד בטרם חלפו 48 שעות מפתיחת חקירה נגדו, כדי לאפשר לחשוד לבקש מבית המשפט לאסור את פרסום שמו. בנוסף, בית המשפט רשאי להוציא צו איסור פרסום על שמו של חשוד שטרם הוגש נגדו כתב אישום, אם הפרסום עלול לגרום לחשוד נזק חמור.

שידורים מהכנסת ומבית המשפט העליון:

בדומה למדינות מערביות רבות גם בישראל (החל מראשית שנות ה-90) מתקיימים שידורים ישירים מהכנסת. השידורים הללו מאפשרים לכל נבחר חשיפה תקשורתית ומעמיקים את התערבותם של אמצעי התקשורת בסדרי עבודתה של הכנסת. בשנת 2014 החלו לראשונה בשידור ישיר של דיונים נבחרים מבית המשפט העליון.

3 ראו פרק י"ז, "עקרון הגבלת השלטון", בחלק השני.

- **חוק הבחירות** (דרכי תעמולה): אוסר על כלי התקשורת לאפשר למתמודדים לנצל את השידור הציבורי, שאינו מיועד לתעמולה, כדי לעשות פרסום לעצמם או למפלגתם בשלושת השבועות האחרונים לפני בחירות. נכון ל-2015, החוק לא מתייחס לפרסום באמצעי הטכנולוגיה החדשים, דוגמת הרשתות החברתיות, אך בשנים האחרונות מחיל בית המשפט מגבלות גם על השימוש באמצעי ה"ניו מדיה".
- **הצנזורה הצבאית**: יחידה השייכת לאגף המודיעין בצה"ל, שתפקידה לפקח על ידיעות ביטחוניות שעומדות להתפרסם, ולאסור את פרסומן והפצתן במקרה הצורך. במהלך השנים צמצם בג"ץ את הצנזורה הצבאית המוטלת על כלי התקשורת. לאחר מלחמת לבנון השנייה נשמעה ביקורת נוקבת על תפקודה של התקשורת במלחמה, בטענה שדיווחים מהשטח חשפו לא פעם מהלכים וכוונות של הצבא. דו"ח ועדת החקירה בראשות השופט וינגרד, שפורסם לאחר המלחמה, קרא להטיל פיקוח הדוק יותר על התקשורת בעת לחימה.
- בעבר כלי התקשורת הגבילו את עצמם מרצון במסגרת "ועדת העורכים" - הגוף שתיאם בין גורמי התקשורת המרכזיים בישראל לבין מערכת הביטחון, נמנעו מפרסום מידע לבקשת השלטון, ובתמורה שותפו במידע מסווג. במהלך השנים פרשו מוועדת העורכים חלק מכלי התקשורת, ומעמדה נחלש. בעידן האינטרנט אין כמעט ערך לצנזורה עצמית של כלי התקשורת, לאור ריבוי כלי התקשורת והדיווחים העצמאיים על ידי כל מי שיש לו גישה לרשת.
- **אתיקה עיתונאית**: "מועצת העיתונות", בה חברים נציגי ציבור עצמאיים לצד נציגים של כלי התקשורת, היא שקובעת את כללי האתיקה. בית הדין לאתיקה של המועצה דן בתלונות על חריגות מכללי האתיקה, וכבר חייב לא פעם כלי תקשורת ועיתונאים לפרסם התנצלויות, לאחר שנמצא כי הפרו את כללי האתיקה. למרות זאת, אנחנו נתקלים בחריגות מהכללים על בסיס יומיומי. במקביל שומרת "מועצת העיתונות" על עצמאותם של כלי התקשורת מול ניסיונות בלתי פוסקים להצר את צעדיהם.
- **בעלות פרטית על כלי תקשורת**: רוב אמצעי תקשורת נמצאים בבעלות פרטית של אילי הון, שמבקשים לא פעם לקדם באמצעותם אינטרסים אחרים שלהם, ערכים והשקפות פוליטיות. הדבר מתבטא בהטלת צנזורה פנימית על הנושאים שיקבלו מקום, בפרסום מידע חלקי או במניפולציה [עיוות] ועיבוד של המידע באופן מוטע, למרות שהוא מוצג כאובייקטיבי.

עיתונות בישראל. לע"מ, צלם: יעקב סער.

- **עמדות פוליטיות של עורכי כלי תקשורת**: עורכי כלי תקשורת ובעלי תפקידים אחרים בכלי תקשורת מבצעים לעתים מניפולציות דומות לאלו שניתן לפגוש אצל בעלים של כלי תקשורת. במקרה זה ההטיה היא לטובת עמדתם האידיאולוגית של העורכים והשדרים והיא מאפיינת עורכים ועובדים שונים בכלי תקשורת ציבוריים ופרטיים כאחד.
- **לחצים פוליטיים**: גורמים פוליטיים מנסים להשפיע על כלי התקשורת בדרכים גלויות וסמויות, כדי שיספקו מידע ופרשנות המקדמים את התוכניות והאינטרסים שלהם, או כדי שיבלמו מידע ופרשנות בכיוון ההפוך.

אמצעים המאפשרים את עצמאותה של התקשורת

• **חוק השידור הציבורי** (תשע"ד-2014): החוק החדש, שבא במקום חוק רשות השידור מ-1965, מעניק עצמאות לתאגיד השידור הציבורי (רשות השידור לשעבר): המנכ"ל מתמנה על ידי מועצת התאגיד ולא על ידי השר, והמועצה נבחרת בידי ועדת איתור (בראשות שופט בדימוס, שנבחר על ידי השר באישור נשיא בית המשפט העליון). עם זאת, הממשלה יכולה לפטר את מועצת התאגיד בתנאים מסוימים, והשר הממונה מוסמך להעביר חבר מועצה מתפקידו, אם נוכח שאינו יכול למלא את תפקידו או עקב היעדרות משיבות המועצה.

המועצה תכלול 12 חברים, ובהם לפחות שש נשים ולפחות אזרח אחד מהמגזר הערבי, הדרוזי או הצ'רקסי. לא ימונה לחבר המועצה מי שעסק בפעילות פוליטית בחמש השנים שקדמו למועמדותו, או שהוא בעל זיקה לשר משרי הממשלה. החוק החדש נחקק לאחר וויכוח ציבורי ער.

• **החוק נגד בעלות צולבת**: נועד לצמצם את השפעות ה"צנזורה של הבעלים" על המידע המתפרסם בכלי התקשורת. לשם כך הוגבלה בשנת 2000 בחקיקה האפשרות לריכוזיות, על ידי איסור "בעלות צולבת". כלומר, מניעת האפשרות שאותו אדם יהיה בעליו של עיתון וגם של תחנת שידור ברדיו או בטלוויזיה, ישלוט על מקורות מידע רבים, וימנע גיוון.

• **ריבוי כלי תקשורת**: מלבד השידור הציבורי, פועלים בישראל גורמי תקשורת נוספים.

• **תקשורת גלובלית**: הציבור חשוף כיום לשפע של מידע, ממקורות רבים ומגוונים. כתוצאה מכך, אי-אפשר לבלום לאורך זמן מידע. חשוב לזכור, כי המידע המופץ באינטרנט ובכלי התקשורת בעולם לא תמיד כפוף לחוקי צנזורה. כתוצאה מכך, גם בנושאים הקשורים בביטחון המדינה מתפרסם חדשות לבקרים מידע המתבסס על "מקורות זרים", בלי שנדרש אישור מהצנזורה הצבאית.

• **מעורבות בית המשפט**: פסיקות בג"ץ בפרשיות "קול העם" (1953), ובמקרה של סרן ר' נגד אילנה דיין וחברת "טלעד" (2010)* ממחישות את ההגנה שמעניק בית המשפט העליון לחופש הביטוי ולחופש העיתונות. פסיקות שהביאו לעיצובו של חופש עיתונות רחב בישראל.

• **חסיין עיתונאי**: עיתונאי רשאי שלא לחשוף את מקורותיו, כדי ש"מקורות", כלומר אנשים שיש בידם מידע בעל חשיבות ציבורית, לא יחששו למסור אותו לעיתונאים. החסיין העיתונאי אינו מוחלט, ובית המשפט רשאי להסירו.

*תום לב או לשון הרע

סרן ר' הגיש תביעת דיבה (לשון הרע) בעקבות תחקיר ששודר בתוכנית הטלוויזיה "עובדה", נגד מנחת התוכנית, אילנה דיין, והזכיינית "טלעד". בית המשפט פסק כי הדיווח הציג את התקרית שבה השתתף סרן ר' בלי תום הלב הנדרש, וחייב את הנתבעים לשלם לו פיצוי בסך 300,000 שקלים.

דיין ו"טלעד" ערערו לבית המשפט העליון, אשר פסק כי הפרסום היה "אמת לשעתה" והפחית את הקנס. בדיון נוסף, בהרכב מורחב, פסק בית המשפט העליון שהפרסום היה בתום לב, ביטל את הקנס שהושת על אילנה דיין, והותיר רק את הקנס על חברת טלעד.

שאלת עמדה:

חפשו באינטרנט את פרטי האירוע שבו היה מעורב סרן ר' ב-2004 ברצועת עזה, ואת התחקיר של אילנה דיין.

★ *אילו מנחים צמ לוטרי בית המלטה הלאומי, כצד הימני כוסקים? נמקו תשובתכם.*

• **מועצת העיתונות:** כל גופי התקשורת בישראל חברים במועצת העיתונות, אף כי זהו גוף וולונטרי (כלומר, אין חובה להצטרף אליו). המועצה נאבקה על שמירת ערכי העיתונות החופשית, ובראשם חופש הביטוי וזכות הציבור לדעת, בכנסת ובדעת הקהל.

מהי מפת התקשורת בישראל?

שידור ציבורי

הגופים המשדרים המשתייכים לשידור הציבורי הם **קול ישראל** ברדיו (רשת א', ב', ג', קול ישראל בערבית, רק"ע בשפות זרות לעולים, קול המוסיקה וכו'), **גלי צה"ל** וגלגלצ, כתחנות ששייכות לצבא, וכן **ערוץ 1** בטלוויזיה, **הטלוויזיה בערבית והטלוויזיה החינוכית**. השידור הציבורי ממומן על ידי המדינה, וכן על ידי מפרסמים או נותני חסיוות. הוא אמור להיות חף מאינטרסים כלכליים ופוליטיים ולשרת את הציבור כולו. כאמור, בקיץ 2014 חוקקה הכנסת חוק המפרק בתהליך הדרגתי את רשות השידור שהפעילה את תחנות הרדיו של קול ישראל ואת ערוץ 1 בטלוויזיה ומחליף את אופן ההפעלה של כלי תקשורת אלו.

שידור מסחרי

הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו.

בשלהי שנות ה-70 של המאה ה-20 התחזקה הדרישה להקמת ערוץ טלוויזיה שני, לא ציבורי, שיגוון את התוכניות. הרשות פועלת מכוח חוק "הרשות השנייה לטלוויזיה ורדיו" משנת 1990, ונתונה לביקורת מבקר המדינה בכפוף לתנאי הרישיון שקיבלה מהמדינה. ערכי חוק הרשות השנייה ועקרונותיו דומים ברובם לאלה שבחוק רשות השידור.

עיתונות כתובה

העיתונות הכתובה בארץ מגוונת מאוד. היא כוללת עיתונים ארציים ותיקים, כמו "ידיעות אחרונות" ו"הארץ", ועיתונים חדשים יותר, כמו "ישראל היום" ו"מקור ראשון" ("מעריב השבוע" הוא עיתון ישן-חדש). חלק מהעיתונים מחולקים בחינם (ומכונים "חינמונים").

במקביל, מתקיימת עיתונות מגזרית (סקטוריאליט): עיתונות בתוך המגזר החרדי - "המודיע", "יתד נאמן", "הפלס" והשבועון "משפחה" (חלקם עיתונים מפלגתיים), ועיתונות בערבית - "אל-איתחאד" והשבועונים "פנורמה", "א-סינארה" ו"כּוּל אל-ערב". עיתונים נוספים מתפרסמים בשפות זרות: אנגלית, רוסית, צרפתית ואידיש. עיתונים אחרים מתמקדים בכלכלה, וישנם גם "מקומונים" - עיתונים הרואים אור בסופי שבוע ומופצים באזורים מסוימים.

עיתונות כלכלית

בשנים האחרונות גדל מאוד בישראל העיסוק התקשורתי בנושאים כלכליים. הדבר בא לידי ביטוי בתוכניות יומיות בנושאי כלכלה בטלוויזיה וברדיו, ביציאתם לאור של שלושה עיתונים כלכליים יומיים, ובסיקור מאסיבי של נושאי כלכלה ושוק ההון באינטרנט.

(מתוך: רועי דודזון, "האם התקשורת הכלכלית בישראל חופשית?" המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2012)

★ *זיין אמות אל אלושף ציטנין
כאליין או תכניות כאליות
במקליות*

טלוויזיה בכבלים

* חוק הבזק

על פי תיקון מספר 4 לחוק, שידורי הטלוויזיה בכבלים כפופים למגבלות המגדירות "שידורים אסורים". בין השאר נאסר לשדר סרטים שלא קיבלו את אישור המועצה לביקורת סרטים ומחזות (צנזורה), סרטים או תוכניות שיש בהם חומר תועבה כמשמעותו בחוק העונשין, תעמולה מפלגתית וסרטים או תוכניות שיש בהם הסתה גזענית או לאומנית.

הזיכיונות להפעלת ערוצי טלוויזיה בכבלים מרוכזים בידי חמש חברות, הפועלות על פי התיקון לחוק הבזק* שהתקבל בכנסת ב-1986. החוק מסדיר את הקמתן ואת הפעלתן של תחנות טלוויזיה בכבלים (וכן שידורי טלוויזיה באמצעות לוויין). זהו אמצעי תקשורת אזורי בעיקרו - מעין מקבילה משודרת למקומונים.

האינטרנט והרשתות החברתיות בעולם ובישראל

כלי התקשורת החדשים - האינטרנט על שלל אתריו והרשתות החברתיות הפועלות באמצעותו (פייסבוק, טוויטר, ווטסאפ, יוטיוב, בלוגים, טוקבקים או בעברית תגובות, וכו') - נבדלים מכלי התקשורת האלקטרוניים שקדמו להם, הרדיו והטלוויזיה. האינטרנט הוא גלובלי, ומאפשר שותפות כלל עולמית בקבלת מידע ובמסירתו. זוהי מעין "כיכר העיר" המודרנית, שבה כל אחד, לא רק כלי התקשורת ועובדיהם, יכול לשאת את דברו, וכל אחד, מהמרכז ומהפריפריה, בכל רגע, יכול לשאוב וגם להפיץ מידע.

עם זאת, כיוון ש"רשות הדיבור" ברשתות החברתיות נתונה תמיד, לכל אחד, אל כל אחד, על כל עניין - ללא מנהל, עורך או "מסנן", לעיתים גולשים הדיונים ברשת לפגיעות אישיות, במקום בירור סובלני של עובדות ודעות.

שאלת חשיבה:

★ מקסי אדלרמן, דימויות והחברות של פלימיל ליווליס פוליטיקאים בפייסבוק מבחינת התרבות הפוליטית הדמוקרטית ניתן אפיצרי במולטימדיה טוויטר, מונעני ביקוח ובקריה, הכרית רוב, פאוליטיקס.

Facebook. Fotolia© Ogerepus.

כוחו החברתי והפוליטי של האינטרנט

במדינות הלא דמוקרטיות. גל המחאות והמהפכות שהתחוללו בעולם הערבי החל משנת 2010, וכונה "האביב הערבי", הושפע מהאינטרנט והרשתות החברתיות, שסיפקו מידע עצמאי וחשפו ללא ביקורת וצנזורה את ההתנהלות המדכאת של המשטרים באותן מדינות. הרשתות החברתיות אפשרו לאזרחים לספר את סיפוריהם האישיים, לשתף אנשים אחרים, ממדינות שונות, במצוקותיהם, לקבול על עוולות השלטון ואף ליצור התארגנויות שהמשטר אוסר את קיומן.⁴ מאידך, האינטרנט שימש בשלבים מאוחרים יותר של אותו "אביב ערבי" להסתה והתארגנויות טרוריסטיות, ולהפצה של תרבות אלימה, כגון זו שהתבטאה בסרטוני הרצח של ארגון המדינה האיסלאמית (דאעש). הרשתות החברתיות הן כלי שיכול לשמש אפוא למטרות חיוביות - אך גם למטרות שליליות.

Fotolia© TAlex.

4 טל פבל, "המחאה החברתית והרשתות החברתיות מהעולם המקוון לעולם המעשי ובחזרה", המרכז למחקר ומידע של הכנסת, 2012.

מה גובר?

אדוארד סנודן, שחשף את המעקב שמבצעים שלטונות ארצות הברית אחרי גולשים באינטרנט, הסביר את מניעיו:

"אני נכון להקריב הכל, כי איני יכול להרשות לממשל האמריקאי להרוס את הפרטיות, את חופש האינטרנט ואת החירויות הבסיסיות של תושבי העולם, באמצעות מכונת המעקב העצומה שהוא בונה בחשאי".

(הארץ, 9.6.2013)

מנגד, ואל מול הביקורת הציבורית שקמה, אמר נשיא ארה"ב, ברק אובמה: "אי-אפשר לבקש 100% ביטחון ולשמור ב-100% על זכויות הפרט".

(כלכליסט, 9.6.2013)

★ מפי מנהיגים אגבי האצון
ברצו בין פלמיריץ אץ ביטחון
פאדינה ואצרויה אבין פלמיריץ
אץ חירותם ואכזיותם?

במדינות הדמוקרטיות. המחאה המקוונת מתבטאת בחברות חופשיות בכמה אופנים. לעיתים היא מתקיימת ברשתות החברתיות בלבד - כמו "מחאת האימהות" המוצלחת בישראל, ביוני 2013, נגד ביטול מבצעים על תחליפי חלב. במקרים אחרים, חרם צרכנים שהתחיל ברשתות החברתיות חרג מהן והתעצם, כפי שקרה ב"מחאת הקוטג'" וב"מחאת האוהלים" בקיץ 2011 - התארגנויות ספונטניות שנולדו בפייסבוק והפכו להפגנות המוניות.

שינויים במדיניות מתבצעים לרוב רק אחרי שהמונים יוצאים לרחובות, אך הרשתות החברתיות מסייעות בהעצמת המחאה וההתארגנות האנטי-ממסדית - על ידי הפצת מידע.

ואולם, חשוב לזכור כי האינטרנט פועל כחרב פיפיות. החשיפה של האזרחים בפני רשויות השלטון גדולה מאוד, וכמעט אי-אפשר כיום להימנע ממנה. התוצאה היא התנגשות בין הזכות לחופש מידע לבין הזכות לפרטיות, ובין הזכות לפרטיות לבין הצורך בהגנה על ביטחון המדינה. כלומר, האינטרנט והרשתות החברתיות עלולים להביא לפגיעה באזרחים, בשל יכולתה של המדינה ושל גורמים אחרים לחשוף מידע אישי רב על אזרחיה, תוך עשיית שימוש בלתי מבוקר במידע.

מתקהלים בכיכר א-תחריר, פברואר 2011. ויקיפדיה, CC BY 2.0, Jonathan Rashad - Flickr

מהם יחסי הגומלין בין התקשורת, השלטון והאזרחים בישראל?

* צנזורה עצמית

ערב מלחמת יום הכיפורים היה בידי התקשורת מידע על ריכוזי כוחות של צבאות סוריה ומצרים לאורך גבולות ישראל. ועדת העורכים נענתה לבקשת השלטונות שלא לפרסם את המידע, וחטאה בכך לתפקידה: במקום להתריע ולחשוף, היא תרמה לשאננות ששררה במדינה באותה תקופה ולכך שהמלחמה נפתחה בהפתעה.

תקשורת מגויסת

מצב שבו הממסד התקשורתי כפוף מרצון לממסד הפוליטי, ואמצעי התקשורת מהווים "שופר של השלטון" או מגויסים ופועלים נגדו.

יחסי גומלין אינטנסיביים מאוד מתקיימים בישראל בין עיתונאים לשלטון, וניכרת בשנים האחרונות מגמה של מעבר עיתונאים לפוליטיקה. ביקורת בלתי פוסקת מושמעת על הטיה פוליטית של כלי תקשורת נפוצים, ועל ליקויים בתפקודה המקצועי של התקשורת. דוגמה בולטת לכך היא הביקורת החריפה על תפקודה של העיתונות ערב מלחמת יום הכיפורים ב-1973.* טענות קשות על הטיה פוליטית של כלי התקשורת השונים נשמעו במהלך מערכת הבחירות לכנסת ב-2015.

המדינה מזרימה תקציבים לשידור הציבורי, ובמקביל מסייעת גם לערוצי טלוויזיה מסחריים שנקלעו לקשיים כלכליים - דבר היוצר תלות בשלטון מצד חלקים בתקשורת.

עידן הטלוויזיה הפך את הפוליטיקה לאישית יותר, על חשבון הממד האידיאולוגי והמפלגתי. הטלוויזיה אוהבת מסרים ויזואליים, ומחייבת את הפוליטיקאים של ימינו "לעבור מסך". לשם כך הם נדרשים לפשט את המסרים שלהם, ולנסח אותם באופן מקוצר, ממוקד ולעיתים גם פופוליסטי.

פריחת הרשתות החברתיות מאפשרת לפוליטיקאים ליצור קשר ישיר עם הציבור, לא להיות תלויים בשאלות של עיתונאים, שעשויים להקשות עליהם, ולנסח כרצונם את המסר שברצונם להעביר - מבחינת תוכנו, אורכו וסגנונו.

מטלה:

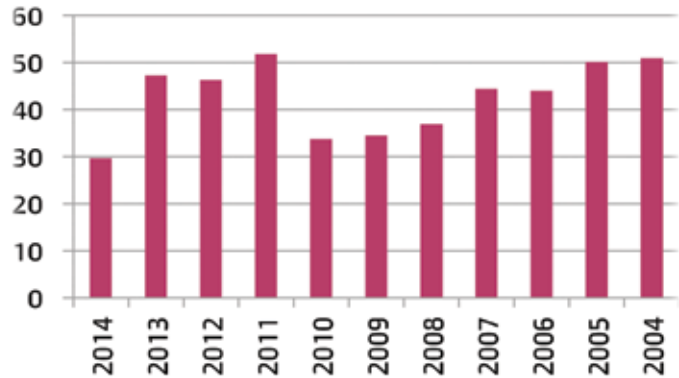
בניסיון זאב הרצל היה בין הראשונים בשרשרת של עיתונאים-מנהיגים בתנועה הציונית.
13 מבין 120 חברי הכנסת הראשונה הצהירו כי הם עיתונאים במקצועם.

★ בדקו כמה חברי הכנסת הנכבדים היו בוגרי ציונות.

★ כיצד עלו היה פאנלר הצבא ארלפיץ אל תפקודם כציונות, וכיצד הוא עליו ארלפיץ אל פאנלרם כפאוליטיקאים.

על מידת האמון שרוחשים אזרחי ישראל לתקשורת ניתן ללמוד מנתוני המחקר הבא:⁵

מידת האמון של הציבור בתקשורת

שאלת חשיבה:

★ טיב, אדנות, מלפנים האתרים
 פוזמדיס הפני בתקלות על מידת
 האמון למיחס אב רציבור, כפי
 למתקן מפתלים בזמנך צב.

© הנתונים מבוססים באחוזים, ומתייחסים למי שהשיבו
 "במידה רבה" ו"במידה מסוימת"

מטלה:

בחרו שני עיתונים, עקבו במהלך שבוע אחר סיקור החדשות בהם, והשיבו על השאלות המוצגות בנושא מהי צריכה נבונה של תקשורת.

★ נלאו את מסקנותיכם לגבי מידת אמנותם של העיתונים.

* אובייקטיבי וסובייקטיבי

- **ידיעה** - מידע קצר ואובייקטיבי על אירוע חדשתי. ידיעות מופיעות, בדרך כלל, בעמודי החדשות בעיתונות הכתובה ובתחילת מהדורות החדשות ברדיו ובטלוויזיה.
- **כתבה** - מידע נרחב ומפורט על נושא. כתבות מופיעות לרוב בעמודים הפנימיים בעיתונים, ובחלק השני של מהדורות חדשות משודרות.
- **מאמר** - עמדתו המפורטת - והסובייקטיבית - של הכותב בנושא מסוים.

מהי צריכה נבונה של תקשורת?

עוצמתה של התקשורת דורשת מאיתנו, האזרחים, להיות מודעים לכך שהיא מונעת על ידי אינטרסים ואידיאולוגיות, ונתונה למגבלות חוקיות וציבוריות. הדבר מחייב אותנו לצרוך את המידע תוך ביקורתיות, ולהצליב מידע מכמה כלי תקשורת בעלי עמדות מנוגדות.

התשובות לשאלות הבאות עשויות לשמש מצפן להערכת אמיתותם של כלי התקשורת:

- האם כלי התקשורת מנסה לקדם אידיאולוגיה, תפיסת עולם ואג'נדה מסוימת? אם כן - האם הוא מפרסם או מעלים את העובדה הזו?
- האם ניתן מקום למגוון דעות על הנושאים המסקרים?
- מי הם הבעלים של כלי התקשורת - אדם פרטי, רשות ציבורית, חברה עסקית או גוף פוליטי?
- האם יש הבדל בין רמת ההתגייסות של כלי תקשורת פרטיים למען עמדה פוליטית מסוימת לבין רמת ההתגייסות של כלי תקשורת ציבוריים?
- האם יש הבחנה ברורה בין ידיעות, כתבות ומאמרי דעה*?
- מה היחס בין כותרות ותמונות לבין מלל?
- האם הצילום שפורסם מחמיא למושא הסיקור או שהוא מציג אותו באור שלילי?
- האם ניתן להבחין בין חומר בידורי, פוליטי ופרסומי?

© עיתונאים ושדרים של קול ישראל מדווחים מוועדת יונגרד, ועדת החקירה לאירועי מלחמת לבנון השנייה 2007. © לע"מ, צלם: משה מילנר.

5 מדד הדמוקרטיה הישראלית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, תרשים 23, 2014.

מהם אתגריה העכשוויים של התקשורת הישראלית?

או איך מתמודדים עם הסכנות המרחפות מעליה?

ההתפתחויות שחלו בעשורים האחרונים בענף התקשורת:

- **שליטת בעלי הון על התקשורת הפרטית (המסחרית)** - אינטרסים כלכליים של בעלי ההון עלולים להטות דיווחים: להדגיש יתר על המידה מידע שמקדם את אותם אינטרסים ולהתעלם ממידע שאינו נוח לבעלים.
- **בעלות צולבת** - התקשורת הישראלית נשלטת ברובה על ידי שלושה תאגידי תקשורת מרכזיים. משפחה אחת, לדוגמה, שולטת בתחום העיתונות הכתובה, בין היתר, על "ידיעות אחרונות", "כלכליסט", "לאשה", "וסטי" (יומון ברוסית), רשת מקומונים, וכן על אתר האינטרנט ynet. משפחה שנייה מחזיקה בבעלותה את העיתון "הארץ", המכיל בתוכו את העיתון הכלכלי "דה מרקר", רשת מקומוני "העיר", אתר אינטרנט בעברית ובאנגלית, ואת הוצאת הספרים "שוקן". העובדה הזו עלולה להביא לצמצום מגוון הדעות, להטיית הדיווחים המובאים בפני הציבור ולהחלשת הביקורת על אמצעי התקשורת, ועלולה לטשטש את ההפרדה בין הון לשלטון.
- **מעבר לעיתונות דיגיטלית** - מקומו המרכזי של האינטרנט בתחום התקשורת, ובתוך כך של הרשתות החברתיות, הבלוגים והעיתונות המקוונת, הפחית במידה ניכרת את הצורך בעיתונות מודפסת. כך נשבר המונופול [בלעדיות] של התקשורת המודפסת בהפצת המידע ונפגעה מאוד רווחיותה. יש שטוענים כי העיתונות המודפסת נמצאת בסכנת היעלמות.
- **היחלשות השידור הציבורי** - נובעת בין היתר מתחרות מול הערוצים המסחריים, הארציים והמקומיים, שנהנים לא פעם מתקציבים עדיפים. לא אחת הובעה ביקורת גם על אופן התנהלותה של רשות השידור ועל כך שההטיה בחלק ממשדריה איננה נופלת מההטיה בכלי התקשורת הפרטיים. בשנת 2014 החליטה הממשלה על פירוק רשות השידור והקמת תאגיד השידור הציבורי.

תקשורת ושקשוקה

הסרט "שיטת השקשוקה" של העיתונאי מיקי רוזנטל (שנבחר מאוחר יותר לכנסת), בבימויו של אילן עבדי, חשף ב-2008 את הקשר בין הון ושלטון בישראל. ערוצי הטלוויזיה המסחריים, שקיימת בהם מעורבות של בעלי הון, סירבו לשדר את הסרט. לאחר הקרנות בכורה בסינמטקים, הוקרן הסרט בערוץ הראשון, הערוץ הציבורי.

★ 103 בסרט, ובסביבו את כוחה של התקשורת

שאלת חשיבה:

★ פצונו את מליונותם של הפקולות בחוקיות? לאי התקשורת בידיהם של התקשורת הביטחון?

• האם התקשורת הפרטית המסחרית חופשית יותר מהתקשורת הציבורית?

האם מובטח חופש עיתונות בתקשורת הממלכתית?

האם תקשורת ממלכתית שאינה בבעלות פרטית נתונה ללחצים מטעם הרשויות המגבילים את חופש העיתונות? האם תלותה של התקשורת בקבלת מידע מרשויות השלטון פוגעת בחופש העיתונות שלה? התקשורת הממלכתית אינה כפופה לרשויות השלטון אלא לרשות ציבורית עצמאית. יתרה מזאת, העיתונאי הוא המווסת את המידע ומחליט אם לפרסמו. נוסף לכך יש ערוצי תקשורת רבים, כמו תקשורת לוויינים ורשת האינטרנט, שבהם נחשפים בפני הציבור מקורות מידע רבים ומגוונים מהעולם כולו. מציאות זו מקטינה את תלותם של העיתונאים בשלטון. קיומו של פלורליזם פוליטי יוצר מאבקים בתוך המערכת הפוליטית ומגביר את תלותה של המערכת הפוליטית בתקשורת. כל צד במערכת הפוליטית רואה בתקשורת במה ראוי לקידום עניינו, ולכן הוא רואה בה בת-ברית ודואג להעביר לידיה מידע ובתמורה זוכה להופיע בתקשורת. דבר זה מביא לזרימת מידע לתקשורת, כך שתלותה של התקשורת במנגנוני המידע הרשמיים של השלטון הולכת וקטנה. כך גובר כוחה של התקשורת, וגדלים חופש פעולתה ויכולתה לעמוד בפני לחצים של פוליטיקאים.

לפעמים ההון מצמיח יותר מהשלטון

"יש לי אפשרות להשוות בין לחצים של פוליטיקאים מימין ומשמאל ברשות השידור, לבין בעלי הון שהם מפרסמים ויש להם השפעה בערוצים המסחריים. אני באמת לא יודעת להגיד למי יש יותר כוח. לפעמים כוחו של ההון הרבה יותר מצמיח מכוחו של השלטון".

(שלי יחימוביץ', בתוך נתי טוקר, "הכנסת אישרה את חוק רשות השידור: היום השידור הציבורי מפסיק לקחת ומתחיל לתת", דה מרקר, 29.7.2014)

סיכום

"התקשורת, כמו אש, היא משרת נהדר אך אדון נורא". אמירה זו של הסופר האמריקאי ג'יימס פנימור קופר, בספר "הדמוקרטי האמריקאי", מבטאת את העובדה שתקשורת היא גורם הכרחי במדינה דמוקרטית, לאזרחים וגם לשלטון, ויחד עם זאת, בשל עוצמתה, היא עלולה לקבוע ולשנות מדיניות בסתירה לרצון החופשי של האזרחים. צרכני התקשורת צריכים לשמור על "גובה הלהבות" - כך שהאש תשרת אותם ולא תזיק להם.

תרגול

1. בחרו כלי תקשורת (אתר חדשות, עיתון, ערוץ טלוויזיה וכדומה), והדגימו את מאפייניה של תקשורת ההמונים על פי התכנים המופיעים בו.
2. בחרו אירוע אקטואלי, שבו חשיפה תקשורתית על אופן התנהלותו של פוליטיקאי סייעה להגבלת כוחו של השלטון. האם, לדעתכם, החשיפה סייעה גם למימושם של חופש הביטוי ושל זכות הציבור לדעת? הסבירו ונמקו.
3. א. באלו כלי תקשורת ובאיזו תדירות משתמשים הורכים לצריכת חדשות (טלוויזיה, אינטרנט, טלפון סלולרי, רדיו, עיתון מודפס)?
ב. באלו כלי תקשורת המספקים חדשות מרבים להשתמש חבריכם?
ג. מהן מסקנותיכם לנוכח דפוסי הצריכה התקשורתית של משפחתכם לעומת חבריכם.
4. קו הגבול בין המידע הרלוונטי לגבי תפקודו של איש ציבור לבין חייו הפרטיים הוא לעיתים דק מאוד. קראו את ההיגדים הבאים. האם אתם מסכימים איתם או מתנגדים להם?
 - יש לחשוף את תיקיהם הרפואיים של אנשי ציבור המועמדים למשרות בכירות (דוגמת ראש ממשלה, נשיא, שר ביטחון).
 - זכותו של הציבור לדעת אם שר/ה בכיר/ה בוגד בבן/בת זוגו, ולכן מוצדק לחשוף רומן שהוא או היא מנהלים מחוץ לנישואים.
 - אי-פרסום שמותיהם של חשודים שנעצרו אינו מוצדק, שכן הוא עלול ליצור ענן שמועות, שיכתים ציבור גדול של חפים מפשע.
 - סיקור צמוד של הליכים משפטיים נגד אנשי ציבור עלול להשפיע על שיקול דעתם של השופטים, ולפגוע בזכות למשפט הוגן.

5. קראו את הקטע:

א. נסחו את מודל העיתונאי הראוי על פי הכותב.

ב. האם, לדעתכם, מודל זה חיוני רק בתקופת בחירות?

בתגובה לפרסום תוצאות הבחירות ב-2013 פרסם העיתונאי אודי הירש טור, בו כתב:

"אנחנו, העיתונאים, חטאנו בחטא היוהרה. נתנו תמונה מעוותת של המציאות... אנחנו כותבים טורי פרשנות שמתבססים על תדרוכים של פוליטיקאים, ושוכחים לדבר עם האיש ברחוב... החטא הנוסף, והחמור יותר, הוא חטא ההטיה האידיאולוגית. מרוב שהעיתונאים הטיפו לכולם שאין דבר כזה עיתונאי אובייקטיבי, הם שכחו שהדעות האישיות אמורות להיות לא יותר מאשר דובדבן קטן על קצפת עשירה של ידיעות מוצקות ומחדשות".

(אודי הירש, "יום הכיפורים של התקשורת הישראלית", מעריב, 24.1.2013)

6. ביזור השליטה באמצעי התקשורת והבטחת תנאים לתחרות חופשית ביניהם מהווים תנאי עיקרי לקיומה של תקשורת מהימנה.

א. הסבירו מהי בעלות צולבת.

ב. הסבירו מדוע בעלות צולבת על אמצעי התקשורת עלולה להביא לצמצום מגוון הדעות, לפגיעה בחופש המידע, לצמצום החופש העיתונאי ולטשטוש בין הון ושלטון?

7. קראו את ההצעה לתיקון חוק איסור לשון הרע.

א. כתבו טיעונים בעד ונגד ההצעה לתיקון החוק.

ב. אילו הייתם חברי כנסת, האם הייתם מצביעים בעד החוק או נגדו? נמקו עמדתכם.

"לאחרונה הועלו הצעות לתיקון חוק איסור לשון הרע. ההצעות מבקשות, בין השאר, להגדיל באופן משמעותי את הפיצויים שרשאי בית המשפט לפסוק בתביעות לשון הרע. אם הפרסום התבצע ללא הוכחת נזק, כלומר לא הוכח שהוא הזיק לתובע ופורסם במטרה לפגוע, מוצע להעלות את סכום הפיצוי מ-50,000 ש' ל-300,000 ש' או ל-500,000 ש'; אם פורסם במטרה לפגוע, מוצע להעלות את סכום הפיצוי מ-100,000 ש' למיליון או 1.5 מיליון שקלים.

"אנשי תקשורת רבים הביעו התנגדות לתיקון, משום שסכומי הפיצוי הגבוהים עלולים למוטט כלכלית כלי תקשורת ולגרורם ל'אפקט מצנן' של אי-פרסום תחקירים מורכבים, הכוללים מאות עובדות, מחשש שאחת או שתיים מהן יימצאו לא מדויקות. מנגד טוענים תומכי ההצעה, כי מי שמפרסם אמת אינו צריך לחשוש מהחוק".

(נועם שרביט, "שאלות ותשובות: התיקון לחוק לשון הרע", nrg, 22.11.2011)

8. מסקר שנערך ב-2012 עולה כי "ישראל היום", עיתון המחולק חנים ומצוי בבעלותו של איל הון יהודי-אמריקאי, זוכה לשיעור החשיפה הגבוה ביותר 39.3%, "ידיעות אחרונות" נמצא במקום השני, עם שיעור חשיפה של 37.4%, ואילו שיעור החשיפה של "מעריב" עומד על 10.8% בלבד.⁶

• האם ראוי לאסור במדינה דמוקרטית חלוקה של עיתון בחינם? נמקו את עמדתכם (היעזרו במאמרי דעה בעד ונגד הפצת חינם).

6 ד"ר רפי מן וד"ר אזי לב-און, "הדו"ח השנתי: התקשורת בישראל 2012 - סדרי יום, שימושים ומגמות", אוניברסיטת אריאל בשומרון, המכון לחקר מדיה חדשים, חברה ופוליטיקה, יוני 2013.

פרק ל"ז: אתגר החיים המשותפים בחברה הישראלית

בחלק הראשון של ספר הלימוד למדנו שהחברה הישראלית מורכבת מקבוצות שונות זו מזו מבחינת השתייכותן הלאומית, הדתית, העדתית והפוליטית, והיא חברה רב-עדתית ורב-תרבותית, שיש בה רוב ומיעוט לאומיים¹. ריבוי של קבוצות, החלוקות ביניהן בעמדות, בהשקפות העולם ובאינטרסים, יכול להיות גורם חיובי, שתורם לדמוקרטיה. עם חלק מהמחלוקות מתמודדים בדרך של משא ומתן ופשרה, והן תורמות ליצירת חברה סובלנית ופולורליסטית יותר. לעומת זאת, יש מחלוקות המתפתחות עקב תחושה של זרות וניכור בין חלק מהקבוצות, עקב אי-הסכמה על ערכים בסיסיים. מחלוקות אלה, שקשה להתמודד איתן בדרך של פשרה, עלולות להוביל לקיטוב ולהיווצרותם של שסעים חברתיים.

פרק זה בנוי ממבוא, בו נציג את השסעים המרכזיים בחברה הישראלית, ומשני חלקים נוספים, שיעסקו בהרחבה בשסע הלאומי ובשסע הדתי - ובדרכי ההתמודדות איתם.

1 ראו פרק ז', "זהותם של אזרחי ישראל", פרק ח', "זהויות דתיות וחילוניות בחברה הישראלית היהודית", ופרק ט', "הערבים, הדרוזים והצ'רקסים בחברה הישראלית", בחלק הראשון

*** "צבר"**

בחיי היום-יום הכוונה למי שגולד בארץ. החלו להשתמש במושג בשנות ה-30 של המאה-20. למעשה, הצבר מוגדר על פי השתייכות תרבותית ולא רק על פי מקום הלידה.

(מבוסס על עוז אלמוג, "דמות הצבר", זמן יהודי חדש, כרך רביעי, עמ' 298)

**** כור היתוך**

מדיניות חברתית שגובשה עם קום המדינה, וסימנה כמטרה לבנות בישראל חברה חדשה ולעצב את דמותו של "הישראלי החדש".

מכור היתוך לרב-תרבותיות - עם קום המדינה ניסתה ההנהגה לעצב דמות יהודית ישראלית: ה"צבר" - דמות שהייתה תוצר של גישת "כור היתוך".** וכך הסביר דוד בן-גוריון את עקרון "כור היתוך":

לשון אחת, תרבות אחת, אזרחות אחת

"אנו מעלים לארץ עם יחיד במינו, מפוזר בכל קצווי תבל, המדבר בלשונות רבות, חניך תרבויות זרות, נפרד לעדות ושבטים שונים בישראל. את כל הציבור הרב והמנומר הזה מוטל עלינו להתיך מחדש, לצקת אותו בדפוס של אומה מחדשת... ולהנחיל להם לשון אחת, תרבות אחת, אזרחות אחת, נאמנות אחת, חוקים חדשים ומשפטים חדשים".²

על פי תפיסתו של בן-גוריון, על המדינה להנחיל לעולים החדשים את מורשת היישוב: ציונות, חלוציות ואהבת הארץ, וליצור - על ידי מערכת החינוך והשירות המשותף בצה"ל - אומה ישראלית חדשה, עם תרבות שונה מהתרבויות שהעולים הביאו מארצות מוצאם. ה"התכה" התבטאה, בין היתר, בשינוי שמות העולים לשמות עבריים, ובכך שלא ניתנו להם שירותים בשפת אמם. יש לציין, כי מדיניות "כור היתוך" הופנתה אך ורק כלפי התרבויות השונות בתוך המגזר היהודי, ולא נעשו ניסיונות לבולל את המגזר שאינו יהודי בתרבות ישראלית אחת. בניגוד לאותם ימים ראשונים, היום מכירה המדינה בחשיבות וביתרונות של הרב-תרבותיות והפלורליזם, ומכירה בזכותן של קבוצות שונות גם בתוך המגזר היהודי לשמור על ייחודן התרבותי, מתוך הכרה שהמגוון והשונות מעשירים את החברה הישראלית.

מטלה:

★ ציין בקריקטורה אל דול, ובסבירו מהי דמות הישראלי הציני. האם היא מתאימה לדמות הישראלי הציניק?

© ויקיפדיה. שם-היוצר, GFDLCC-by-sa-2.5,2.0,1.0.

השאלות שעליהן נענה בחלק זה הן:

- מהו שסע חברתי?
- מהם השסעים המרכזיים בחברה הישראלית?
- מהם שסעים צולבים ושסעים חופפים, וכיצד הם משפיעים על יציבותה של חברה?

2 דוד בן-גוריון, "מבצע דורנו ומשימתו", כוכבים ועפר: מאמרים מתוך שנתון הממשלה בהוצאת מרכז הסברה, רמת גן: מסדה, 1976.

מהו שסע חברתי?

שסע חברתי פירושו קווי גבול חברתיים, החוצים את החברה ומחלקים אותה למחנות שונים, שמתקיים ביניהם מתח. במילים אחרות, שסע חברתי נוצר כאשר קיימת מחלוקת על נושאים עקרוניים, מרכזיים, בין קבוצות בחברה, המודעות לשונות ביניהן ונאבקות לשמור על הייחודיות, על האינטרסים ועל השקפות העולם שלהן באמצעות פעילות מאורגנת. שסעים עלולים לסכן את המשך קיומה של חברה דמוקרטית, כיוון שהם עלולים ליצור קרע בלתי ניתן לאיחוי.

Fotolia© CYCLONEPROJECT.

מהם השסעים המרכזיים בחברה הישראלית?

חמישה שסעים מרכזיים קיימים בחברה הישראלית:

- 1. שסע לאומי -** בין הרוב היהודי למיעוט הערבי.
- 2. שסע דתי -** בין יהודים דתיים ליהודים חילוניים ובין תומכי הפרדת דת ומדינה לבין מתנגדיה של הפרדה כזו.
- 3. שסע אידיאולוגי-מדיני -** בין אלה המכונים "שמאל" ("יונים") ל"ימין" ("ניצים"). אנשי השמאל תומכים - מנימוקים אידיאולוגיים, מוסריים וביטחוניים - בפשרות טריטוריאליות משמעותיות ביהודה ושומרון, בפינוי יישובים שהוקמו בהם אחרי 1967 ובהקמת מדינה פלסטינית - כדי לפתור את הסכסוך הישראלי-ערבי. אנשי הימין מתנגדים לפשרות משמעותיות, מתוך נימוקים אידיאולוגיים, מוסריים, ביטחוניים או דתיים. חלק ניכר מן הציבור בישראל מצוי על רצף ארוך של אפשרויות בין הקטבים השונים בסוגיות אלו. פן נוסף של השסע נוגע לעתידה של רמת הגולן, אם יעמוד על הפרק הסכם שלום עם סוריה.
- 4. שסע כלכלי-חברתי -** בין עשירים לעניים, בין בעלי הכנסה גבוהה לבעלי הכנסה נמוכה. במקרים רבים יש פתאם בין אזור המגורים למצב הכלכלי-חברתי, ולכן השסע הכלכלי-חברתי הוא במידה מסוימת גם גיאוגרפי - בין תושבי אזורים מבוססים לבין תושבי הפריפריה ושכונות חלשות מבחינה כלכלית, השוכנות בשולי הערים הגדולות. המחלוקות בנושא הכלכלי-חברתי הן על אופן חלוקת משאבי המדינה. למשל, האם להפחית את המיסוי על בעלי הון על מנת שישקיעו את כספם בהקמת מפעלים וייצרו מקומות עבודה, או דווקא להגדילו, ולנצל אותו למען שכבות החלשות.
- 5. שסע עדתי -** בין "אשכנזים", ממוצא אירופה- אמריקה, לבין "מזרחים", יוצאי אסיה - אפריקה. שסע זה מתבטא, בין היתר, במידת ההשתלבות של יוצאי ארצות האיסלאם במוסדות להשכלה גבוהה, במשרות בכירות ובתקשורת. גלי העלייה ממדינות חבר העמים (ברה"מ לשעבר) ואתיופיה יצרו מהדורה נוספת של מתחים - **בין ותיקים לחדשים** - ומציבים אף הם אתגר בפני החברה הישראלית. בנוסף, כמו בכל החברות המערביות, קיים עדיין בחברה הישראלית **אי-שוויון בין גברים לנשים**, אשר מתבטא, בין השאר, בתת-ייצוג של נשים במשרות בכירות ובשכר נמוך יותר שנשים מקבלות, לעומת גברים הממלאים את אותם תפקידים. אך בהקשר זה לא מדובר בשסע בין קבוצות. חמשת השסעים משקפים מחלוקות, מתח וקיטוב בין הקבוצות השונות בחברה הישראלית, ופוגעים בלכידותה.

מהם שסעים צולבים ושסעים חופפים, וכיצד הם משפיעים על יציבותה של חברה?

שסעים צולבים³

אנשים שונים עשויים להשתייך לקבוצות שונות בשסעים השונים. כלומר, אנשים הנמנים עם קבוצה אחת בשסע מסוים יכולים להימנות עם קבוצות שונות בשסעים אחרים. לדוגמה: אנשים השייכים לשכבה נמוכה מבחינה חברתית-כלכלית אך שונים זה מזה בעמדותיהם הפוליטיות בשסע האידיאולוגי-פוליטי, בעמדותיהם בעניין היחס הראוי בין דת למדינה, בהיותם דתיים או חילוניים בשסע הדתי, או בהיותם יהודים או ערבים בשסע הלאומי. כלומר, אין קתאם לדוגמה, בין המוצא האתני-לאומי של אדם לבין שייכותו לשכבה כלכלית. משום כך, אי-אפשר לנבא את עמדותיו של אדם על פי מוצאו, מצבו החברתי-כלכלי או מידת הזיקה שלו לדת. לדוגמה: אדם אחד יכול להיות חילוני, דל-אמצעים ואשכנזי, שכנו יכול להיות דתי, עשיר ומזרחי, והשלישי יכול להיות דתי, עני ואשכנזי.

המשמעות היא שבר-פלוגתא של אדם בשסע אחד הוא שותפו בשסע אחר. השתייכויות רב-קבוצתיות (או נאמנויות רב-קבוצתיות) עשויות להפחית את העוינות. הן עשויות גם להגביר את הסובלנות, לחזק את היכולת להבין את עמדת הצד השני, ובאופן כללי לתרום להפגת מתחים, למיתון מחלוקות ולהקטנת הקיטוב בין הקבוצות השונות. כל אלה עשויים לתרום ליציבותה של הדמוקרטיה וללכידות החברתית, ולסייע לחיזוקה של המדינה.

שסעים חופפים

מצב של שסע חופף נוצר כאשר יש התאמה בין שני קריטריונים או יותר. למשל, אם כל המשכילים בחברה מסוימת הם ממוצא זהה, עשירים ובעלי אידיאולוגיה מסוימת, ואילו כל חסרי ההשכלה הם ממוצא אחר, חסרי אמצעים ודוגלים בתפיסה אחרת. כתוצאה מכך, אם אדם נכלל בקטגוריה מסוימת בשסע אחד, נוכל להניח ברמה גבוהה של ודאות שהוא נכלל בקטגוריה החופפת בשסע אחר. לדוגמה: מרבית השחורים בארה"ב מצויים במעמד כלכלי-חברתי נמוך יותר מאשר רוב הלבנים, וניתן לומר שיש קתאם גבוה בין מוצא שחור או לבן של אזרח לבין מיקומו החברתי-כלכלי.

המשמעות היא שקשה לאדם לראות את הסוגיה שבמחלוקת מזווית ראייה שונה משלו, הוא אינו חש שותפות כלשהי עם בני הקבוצה האחרת בתחום מסוים, ומצב כזה עלול להביא להקצנת עמדות, החרפת העוינות וצמצום הסולידריות החברתית. כל אלה עלולים לפגוע ביציבותן של הדמוקרטיה ושל המדינה.

התמודדות עם השסעים

כדי להתמודד עם הקיטוב החברתי התפתחו בישראל מנגנונים שונים, שנועדו להפחית את המתחים הנובעים מהשסעים החברתיים ולחזק את הלכידות החברתית:

- שיטת הבחירות היחסית מאפשרת ייצוג בכנסת גם לקבוצות קטנות.
- ממשל קואליציוני משתף נציגים של קבוצות שונות בתהליכי קבלת החלטות, ומגביר את תחושת השותפות.
- הכרה בפלורליזם וקביעת מדיניות רב-תרבותית, בין היתר על ידי מימון ותמיכה של המדינה בהטמעת תוכניות לימודים רב-תרבותיות ובמערכות חינוך המתאימות לקבוצות השונות. כדאי לזכור, שתנאי לקיומה של חברה פלורליסטית הוא הסכמה על נושאים עקרוניים וכללי משחק במדינה.
- מדיניות של העדפה מתקנת כלפי קבוצות ותת-קבוצות, שהופלו לרעה באופן מסורתי.

כאן

כאן ביתי פה אני נולדתי
במישור אשר על שפת הים
כאן החברים איתם גדלתי
ואין לי שום מקום אחר בעולם.
כאן ביתי פה אני שיחקתי
בשפלה אשר על גב ההר
כאן מן הבאר שתיתי מים
ושתלתי דשא במדבר.

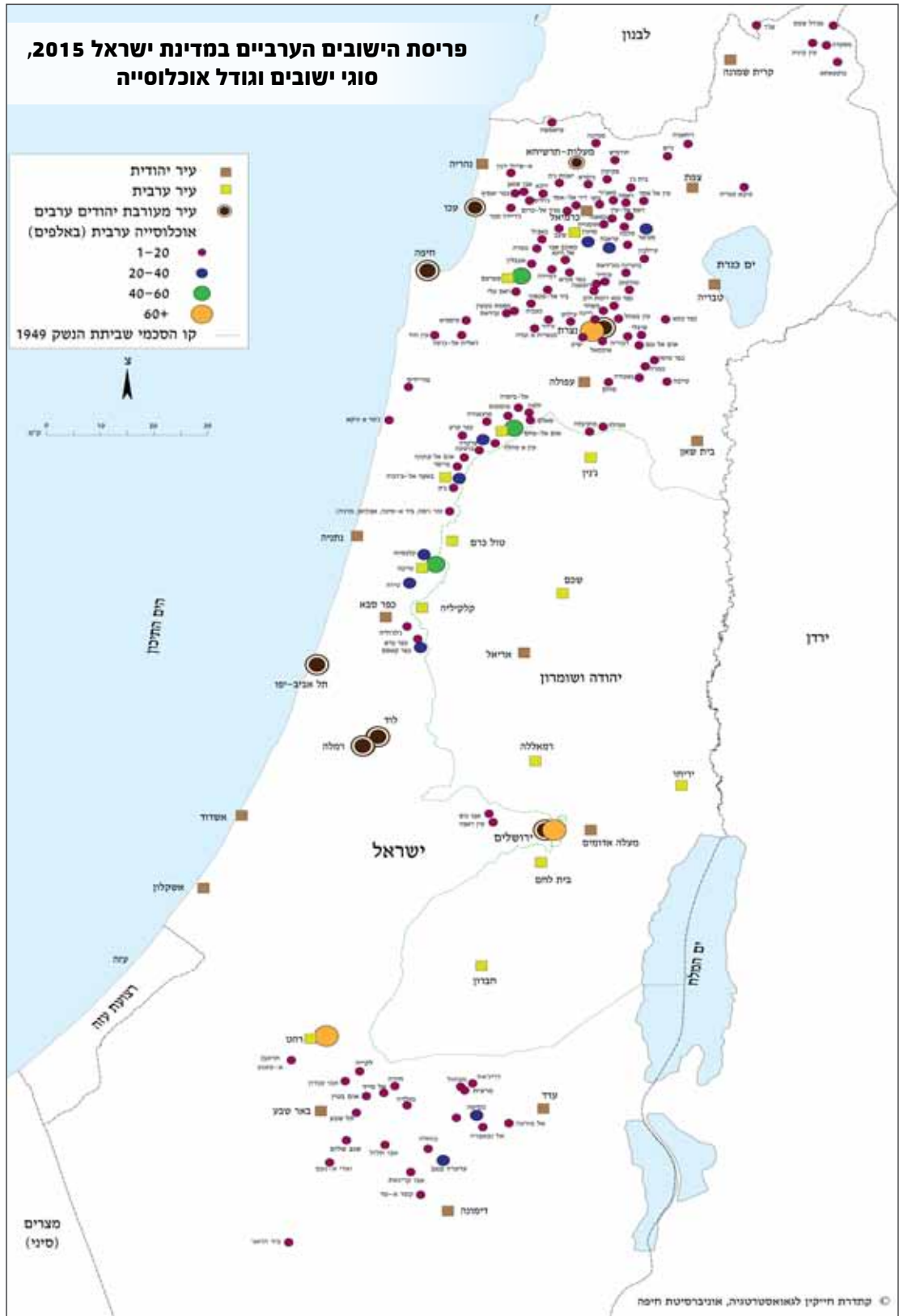
כאן נולדתי כאן נולדו לי ילדי
כאן בניתי את ביתי בשתי ידי
כאן גם אתה איתי וכאן כל אלף ידדי
ואחרי שנים אלפיים סוף לנדודי.

כאן את שולחני אני ערכתי
פת של לחם, פרח רענן
דלת לשכנים אני פתחתי
ומי שבא נאמר לו "אהלן".

(מילים ולחן: עוזי חיטמן, מאתר שירונט)

3 במחקר יש שימוש גם במונחים "לחצים צולבים" ו"לחצים חופפים".

חלק ראשון: השסע הלאומי - בין האזרחים היהודים והערבים

תודה על עדכון ועריכת המפה לקתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה, פרופסור ארנון סופר ושרטטת נוגה יוסלביץ.

קיום יחדיו אינו מושג בנקל

"באירועי אוקטובר 2000 רעדה הארץ... אכן, יש לחתור ולפעול כדי להבטיח חיים ביחד בשלום של יהודים וערבים בארץ הזאת, ובכך גם להבטיח שאירועים דומים לאירועי אוקטובר לא יחזרו עוד. חיי השכנות של יהודים וערבים מהווים עובדה קיומית, המותירה לצדדים רק אפשרות מעשית אחת, והיא קיום יחדיו מתוך כבוד הדדי. כל שאר האפשרויות הן מרשמים להגברת מתחים, להתגברות המצוקות ולהתערערות הסדר. קיום יחדיו אינו מושג בנקל. הוא מציג תביעות שאינן קלות לשני הצדדים. הוא מחייב להקשיב לזולת, להבין את רגישויותיו ולכבד את זכויותיו הבסיסיות".

(דו"ח ועדת אור, ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000, "שער ששי 3, 41-42")⁴

השאלות שעמן נתמודד בחלק זה הן:

- מהם הגורמים המרכזיים לשסע הלאומי?
- מהם הגורמים המשניים, הביטויים ודרכי ההתמודדות עם השסע?

מהם הגורמים המרכזיים לשסע הלאומי?

כמה וכמה גורמים יוצרים ומשמרים את השסע בין יהודים לערבים אזרחי מדינת ישראל:

1. הסכסוך היהודי-ערבי והישראלי-פלסטיני⁵

היחסים והסכסוך בין היהודים והערבים בארץ ישראל כוללים ארבעה רבדים עיקריים: הוויכוח על זכותם של היהודים להקים בית לאומי בארץ ישראל (למי שייכת הארץ), הסכסוך בין מדינת ישראל ומדינות ערב, המאבק בין מדינת ישראל לבין הארגונים הפלסטיניים שמחוץ למדינה ותחושת הקיפוח בקרב אזרחי ישראל הערבים. ארבעת אלה מזינים את השסע בין האזרחים הערבים לבין האזרחים היהודים במדינת ישראל.

מקורו של השסע הלאומי בסוף המאה ה-19, ימי תחילת ההתיישבות הציונית בארץ ישראל. בואם של החלוצים היהודים הצית את המאבק על השליטה בארץ ישראל - בין הרוב הערבי שישב בארץ לבין גלי העלויות של יהודים, ששבו לארץ מארצות גלותם במטרה ליישב אותה, והצטרפו למיעוט היהודי שחי בארץ. עם השנים הסלים הסכסוך, והעימות הגיע לשיאו ב-1948: עם ההכרזה על הקמת מדינת ישראל פלשו לשטחה צבאות מדינות ערב, וניסו למנוע בכוח את הקמתה.

4 באדיבות אחיו של הסופר.

5 פירוט הסכסוך היהודי-ערבי לפני קום המדינה ראו בפרק ב' "הרקע ההיסטורי להקמת המדינה ועקרונות היסוד שלה", בחלק הראשון

הפרק אינו עוסק ביחסים בין מדינת ישראל לבין הערבים הפלסטינים המתגוררים בשטחי יהודה ובשומרון או ברצועת עזה.

אני או הוא⁴

"אני או הוא -

כך מתחילה המלחמה.

אבל היא נגמרת בפגישה

מביכה:

אני והוא".

(מחמוד דרוויש, מצב מצור, מערבית: מוחמד חמזה ע'נאים, 2003).

מחמוד דרוויש (-محمود درويش, 1941-2008) - משורר פלסטיני, יליד הגליל המערבי, שזכה בפרסים רבים על יצירתו הספרותית ונחשב למשורר הלאומי הפלסטיני.

תוצאות מלחמת העצמאות

מלחמת העצמאות הפכה את יחסי הכוחות הדמוגרפיים בין היהודים לבין הערבים בישראל. עד אותה עת היו הערבים רוב בארץ ישראל ואילו היהודים היו מיעוט בה, אך לאחר המלחמה התהפכו היוצרות והיהודים הפכו לרוב לאומי במדינת ישראל, מצב שנותר על כנו עד עצם הימים האלה.

במהלך המלחמה הצליח היישוב היהודי לעמוד מול הפלישה של מדינות ערב, שחברו לערביי הארץ בניסיון למנוע את הקמת מדינת ישראל. ההצלחה של צה"ל גרמה לבריחה נרחבת של ערבים, שעזבו את בתיהם ומצאו את עצמם לאחר מכן מחוץ לגבולות המדינה. גורמי הבריחה מגוונים: רוב הפליטים ברחו מחשש לחייהם ולחיי בני משפחותיהם או שנענו לקריאות של מנהיגים מקומיים או של מנהיגי ארצות ערב השכנות - לא להפריע לכוחות הלוחמים ולשוב לבתיהם לאחר הניצחון. חלק מן הפליטים, גורשו בכוח.

על אף שהגרסה הפלסטינית טוענת כי רוב הפליטים גורשו בכוח, בישראל מקובלת כיום הגרסה שלפיה רוב הפליטים ברחו ומיעוטם גורשו, ושפעולות גירוש כאלה לא היו חלק מתוכנית מוקדמת. כך או כך, תוצאות מלחמת העצמאות היו קשות לאוכלוסייה הערבית. אין נתונים מדויקים באשר למספר הפליטים. חלק מהחוקרים טוענים כי מדובר ב-500,000-600,000 בני אדם. אחרים סבורים שמספרם הגיע ל-700,000. בתחומי מדינת ישראל נשארו כ-160,000 ערבים, שקיבלו אזרחות ישראלית, וכ-25,000 מתוכם לא הורשו לחזור לבתיהם ולאדמותיהם.⁶

מאות אלפים הפכו לפליטים במדינות ערב (חלקם בשטחי יהודה ושומרון, בשליטת ירדן, וברצועת עזה, שהייתה בשליטת מצרים), ונוצרה בעיית הפליטים הפלסטינים, שמלווה אותנו עד היום. על פי התפיסה הציונית הרווחת, הטרנדיה של הפליטים היא פרי בחירתם של מי שסירבו לקבל את תוכנית החלוקה של האו"ם ופתחו במלחמה. המלחמה הייתה פרי מעשיה של ההנהגה הערבית, שעודדה את הבריחה, ופרי סירובן של מדינות ערב להעניק לפליטים אזרחות ולשקמם, כפי שעשו מדינות רבות באותה תקופה, כולל מדינת ישראל, שקלטה כמעט מיליון יוצאי מדינות ערב בשנות הקמת המדינה. לפי תפיסה זאת, עליהם האחריות לתוצאות המלחמה ולסבלם של הפליטים הפלסטינים. הטענה הפלסטינית היא כי לפליטים (ולצאצאיהם, המונים כיום למעלה מחמישה מיליון איש) יש זכות לשוב לבתיהם שבתוך ישראל.

הממשל הצבאי - 1949-1966

עם קום המדינה הפכו הערבים שנתרו במדינה לאזרחים ישראלים, ואף זכו בייצוג כבר בכנסת הראשונה. אבל המיעוט הערבי היה קשור בקשרי משפחה, תרבות, לשון, היסטוריה, דת ולאומיות לעולם הערבי, שבינו ובין מדינת ישראל שרר עימות. הממסד הפוליטי והצבאי התייחס אל המיעוט הערבי בחוסר אמון, וזה התבטא בהשלטת "ממשל צבאי"^{*} באזורים שבהם התרכזו אוכלוסייה ערבית גדולה. המצב הזה, שבו המיעוט הערבי נתפס כבעיה בתחום הביטחון, השתקף גם ביחסים של עוינות וחסדנות בין הציבור היהודי לציבור הערבי במדינה.

6 הית'אם איברההים, **הפליטים וזכות השיבה, מבט פלסטיני**, הוצאת מכון ון ליר, 2007, עמ' 25-38.

אירועים מרכזיים שהשפיעו על היחסים בין יהודים לערבים אזרחי מדינת ישראל:

- 1947 - תוכנית החלוקה של האו"ם
- 1947 (דצמבר) - 1949 - מלחמת העצמאות
- 1949-1966 - הממשל הצבאי
- 1956 - אירועי כפר קאסם
- 1967 - מלחמת ששת הימים
- 1976 - יום האדמה
- 1982 - מלחמת לבנון הראשונה (מבצע שלום הגליל)
- 1987 - האינתיפאדה הראשונה
- 1993 - הסכמי אוסלו
- 2000 - האינתיפאדה השנייה ואירועי אוקטובר 2000
- 2005 - ההתנתקות מרצועת עזה ומצפון השומרון
- 2006 - מלחמת לבנון השנייה
- 2009 - מבצע "עופרת יצוקה"
- 2014 - מבצע "צוק איתן"
- 2015 - סדרת אירועי טרור

*** הממשל הצבאי**

פעל מתוקף תקנות ההגנה לשעת חירום 1945 (תקנות מנדטוריות). מנגנון הממשל הצבאי הוקם עוד במהלך מלחמת השחרור, בספטמבר 1948, וכלל את הגליל, "המשולש", הנגב והערים רמלה, לוד, יפו ואשקלון. ההקלות בממשל הצבאי החלו ב-1958, עד שהוא בוטל לחלוטין על ידי ראש הממשלה לוי אשכול ב-1966.

הממשל הצבאי נועד בעיקרו למנוע כל סכנה של סיוע מהארץ לפעילות של הצבאות הערביים מעבר לגבול, ולמנוע התארגנויות עוינות בתוך המדינה. תקנות הממשל הצבאי הגבילו את חופש התנועה וכן יצרו מגבלות על תעסוקה, כיוון שנדרשו מהערבים רישיונות תנועה, ובלעדיהם אסור היה להם לצאת מיישוביהם.

מבחינת האוכלוסייה הערבית ליבה הממשל הצבאי את הניכור כלפי המדינה. בחברה היהודית הפכה שאלת המשך קיומו לסוגיה פוליטית בשנות ה-50 וה-60. המצדדים טענו כי יש להמשיך להשליט את הממשל הצבאי בשל צורכי הביטחון, וכדי ליישם מדיניות של הפקעת הקרקעות, שהייתה חיונית בעיניהם לקיומה של המדינה. המתנגדים, ובהם מנחם בגין, ראש האפוזיציה באותן שנים, טענו שהממשל הצבאי הוא פסול מאחר שהוא מנוגד לערכים דמוקרטיים, מפלה ומבזה את האזרחים הערבים. ככזה הוא גם מעורר את הרגש הלאומי בקרבם, ומביא בכך נזק רב מתועלת. בתקופת הממשל הצבאי אירעה פרשת כפר קאסם, שתוארה בפירוט בפרק "עקרון שלטון החוק". בשנת 1966 בוטל הממשל הצבאי.

במדינת היהודים צריך להיות ויהיה שוויון זכויות לכל אזרחיה

"האם אין שוויון זכויות במדינת ישראל לתושביה הערביים והדרוזים, במהות הדברים? משום מה עלינו, כמו ידינו ובמו פינו, לבטל את אשר אנחנו נותנים לתושביה ולאזרחיה של מדינתנו ללא הבדל דת ולאום? אנחנו נותנים להם שוויון זכויות בשפתם, בתרבותם, בהתקדמותם המשקית. תושביה הערביים של מדינת ישראל נמצאים מבחינה משקית ואף תרבותית במצב טוב יותר מאשר התושבים כמעט בכל המדינות הערביות. אם אנחנו נותנים להם שוויון זכויות כזה בתוכן, משום מה עלינו ליטול את הכוח המוסרי שכבר קיים במדינתנו? ועל ידי מה? על ידי המשכת קיומו של הממשל הצבאי, ההופך את כל הקערה על פיה..."

"אנחנו מאמינים שבמדינת היהודים צריך להיות ויהיה שוויון זכויות לכל אזרחיה, ללא הבדל דת, לאום ומוצא... נכון, מצבנו מיוחד במינו, אבל הרי אין קשר בין אותו מוסד לבין בעיות הביטחון החיצונית והפנימית".

(ח"כ מנחם בגין, נאום בכנסת להנמקת הצעת החוק לביטול תקנות ההגנה שעת חירום, 20.2.1962)

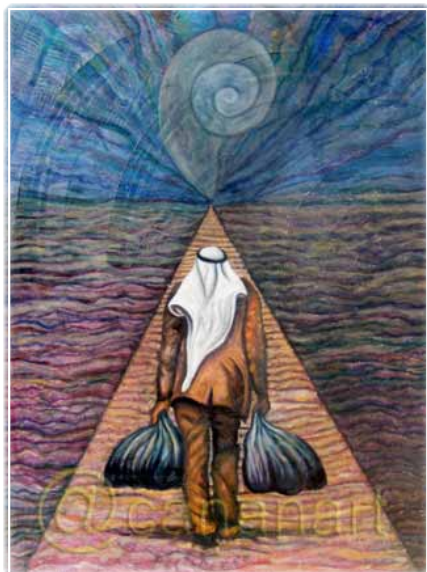
היא הצילה אותי מן השנאה

"עברתי ללמוד בבית ספר תיכון בכפר יאסיף, שם נפגשתי עם אישיות יהודית שונה לחלוטין. זו הייתה המורה שושנה. לעולם לא אתעייף לספר עליה. זאת לא הייתה מורה. היא הייתה אמא. היא הצילה אותי מהשנאה. היא הייתה בשבילי סמל לשירות הנאמן שעושה יהודי טוב כזה לעמו.

"שושנה לימדה אותי להבין את התנ"ך כיצירה ספרותית. היא לימדה אותי לקרוא את ביאליק, לא בהתלהבות לשייכותו הפוליטית אלא ללהט הפיוטי שלו. היא לא ניסתה להחדיר בתוכנו את רעלי תוכנית הלימוד הרשמית, שמגמתה להביא אותנו לידי התנכרות למורשת שלנו.

"שושנה שחררה אותי מהשנאה שהחדיר בי המושל הצבאי... שושנה, נציגה טובה של המצפון היהודי, הרסה, מבלי שידעה זאת אולי, את כל המחיצות שהקים אותו מושל צבאי".

(מחמוד דרוויש, מתוך מיומנו של תבוסתן)⁷

פליט, 2010. באדיבות הצייר אחמד כנעאן.

תקופה שנייה: 1967 ואילך

מלחמת ששת הימים, שבמהלכה כבש צה"ל ביוני 1967 את יהודה ושומרון (הגדה המערבית) מממלכת ירדן, את רצועת עזה וחצי האי סיני ממצרים ואת רמת הגולן מסוריה, יצרה מציאות חדשה, שבה כמעט מיליון ערבים פלסטינים, שחיו עד אז בשליטה מצרית וירדנית, מצאו עצמם תחת שליטה צבאית ישראלית.

תוצאות המלחמה יצרו מחלוקת עמוקה בחברה הישראלית באשר להתייחסות לאזורים אלה, והיא החלה כבר בהגדרתם - **שטחים כבושים** או **שטחים משוחררים**. רבים מהיהודים בישראל רואים בשטחים האלה שטחי מולדת, ובחזרה אליהם שיבה לארץ האבות, וכן שטחים המעניקים למדינה עומק אסטרטגי ומחזקים את ביטחונה.

רבים אחרים מעדיפים לסגת מהשטחים במסגרת הסדר שלום, בשל הבעייתיות הנובעת משליטה על עם אחר ועל אוכלוסייה ערבית גדולה, כדי למנוע פגיעה באופייה היהודי של המדינה, כדי למנוע את בידודה של ישראל בעולם ובשל הרצון להגיע לסיום הסכסוך בין היהודים לערבים, בארץ ובמזרח התיכון.

תוצאות המלחמה אפשרו לערבים אזרחי ישראל לחדש את הקשר עם אחיהם ביהודה, שומרון וחבל עזה. המפגש הזה חיזק בקרבם את מרכיב הזהות הפלסטיני, שהיה חלש יותר עד אז. במקביל הציפה המלחמה את השניות הנובעת מכך שערביי ישראל משתייכים בעת ובעונה אחת למעגל זהות לאומי פלסטיני ולמעגל זהות אזרחי ישראלי - מעגלים השרויים בקונפליקט כל עוד נמשך הסכסוך הישראלי-פלסטיני. היו שסברו, שהערבים אזרחי ישראל יוכלו להוות גשר בין מדינת ישראל לבין הפלסטינים.

יום האדמה - 30 במרץ 1976

ממשלת ישראל החליטה ב-1976 להפקיע שטחים נרחבים שהיו בבעלות ערבית בגליל, כדי להקים עליהם התיישבות יהודית. בתגובה יזמו פעילים ערבים יום מחאה והפגנות תחת הכותרת "יום האדמה". בהפגנות הסוערות שפרצו באותו יום נהרגו שישה מפגינים ערבים מאש כוחות הביטחון, ורבים נפצעו או נעצרו. התאריך נחקק בקרב ערביי ישראל כסמל של המאבק על שמירת הקרקע ושמירת הזהות הערבית, וכיום מחאה כנגד מדינת ישראל ופגיעתה בזכויות הציבור הערבי. רבים מהם מציינים ב-30 במרץ מדי שנה את "יום האדמה".

האינתיפאדה הראשונה

בדצמבר 1987 פרצה ביהודה, שומרון ועזה התקוממות פלסטינית עממית אלימה, שנקראה על ידי הפלסטינים אינתיפאדה (انتفاضة, התנערות).

האינתיפאדה עוררה את ההזדהות של ערביי ישראל עם סבלם ועם מאבקם של הפלסטינים ביהודה, שומרון ורצועת עזה, וחיזקה את המרכיב הלאומי בזהותם. היא לא הביאה להעתקת דפוסי המאבק האלים לתוך ישראל, אם כי נשמעת הטענה כי היא הגבירה את העוינות בין הערבים והיהודים במדינה.

השפעותיו של תהליך השלום

ב-1993 נחתמו הסכמי אוסלו בין ישראל לאש"ף. בין השאר, ישראל הכירה באש"ף כנציג העם הפלסטיני, ואש"ף הכיר בזכותה של ישראל להתקיים בשלום ובביטחון, והתחייב לנטוש את דרך הטרור.

Fotolia © Yevgenia Gorbulsky.

* אש"ף

הארגון לשחרור פלסטין הוקם ב-1964 ודגל בשחרור פלסטין כולה, מהים התיכון עד נהר הירדן, ובכלל זה מדינת ישראל. הארגון הוקם בחסות הליגה הערבית, וראה במאבק צבאי, כולל פעולות טרור נגד אזרחים, מאבק לגיטימי. התפיסה הזו התגבשה בעיקר אחרי 1967, כאשר הפת"ח השתלט על אש"ף, והוא הפך לארגון פלסטיני עצמאי. מאז אכן ביצעו אנשיו מאות פעולות טרור, גבו את חייהם של מאות ישראלים, פצעו אלפים - וגרמו לקורבנות רבים פי כמה בצד הפלסטיני. אחת ממטרות הארגון היתה להבאת הנושא הפלסטיני לראש סדר היום העולמי. במשך 36 שנים - מאז 1968 ועד מותו ב-2004 - היה יאסר ערפאת המנהיג הבלתי מעורער של אש"ף. ב-1993, במסגרת הסכמי אוסלו, שינה הארגון רשמית את מדיניותו, והודיע כי הוא מכיר במדינת ישראל ובזכותה להתקיים בשלום ובביטחון. חרף ההסכמות הללו ישראל ידעה גם אחרי הסכמי אוסלו פיגועי טרור קשים שבהם היו מעורבים גורמים הקשורים לאש"ף. הערבים אזרחי ישראל אינם מיוצגים באופן רשמי בארגון.

לתהליך השלום היו השפעות שונות על הערבים בישראל. ההכרה של ישראל באש"ף* הקהתה את הניגוד בין ישראליות לפלסטיניות, וההסכמות בכללן נטעו תקווה ואופטימיות בקרב האזרחים הערבים. כיוון שראו שמנהיגי אש"ף אינם מייצגים אותם, התחדדה אצלם ההכרה כי עליהם להיאבק על הגדרת אופייה של המדינה, על שוויון ועל שמירת אדמותיהם. מנגד, המבוי הסתום אליו נקלע תהליך השלום מאז ועד היום הפחית את האופטימיות בקרב ערביי ישראל והגדיל את חוסר הנחת של חלקם ממצבם במדינת ישראל.

אירועי אוקטובר 2000

בתחילת אוקטובר 2000 יצאו אלפים מערביי ישראל להפגנות אלימות, שקיבלו את הכינוי "מהומות אוקטובר". ההפגנות והמהומות התקיימו במקומות רבים, ופרצו במקביל לתחילת האינתיפאדה השנייה** כאות הזדהות איתה, וכן כמחאה על מצבם החברתי-כלכלי של ערביי ישראל.

האירועים הקשים נמשכו שלושה ימים רצופים, וכללו הפגנות סוערות, חסימת כבישים ראשיים, פגיעה בעוברים ושבים יהודים וברכוש, זריקת אבנים והצתות. במהלך פיזור המהומות השתמשה המשטרה בנשק חם, ומניין ההרוגים הגיע ל-13 ערבים ישראלים, שנהרגו מירי שוטרים, ואזרח יהודי שנהרג מפגיעת אבן שזרקו מתפרעים ערבים.

** האינתיפאדה השנייה

התקוממות רחבה נוספת של ערביי יהודה, שומרון ועזה פרצה בספטמבר 2000, לאחר כישלון שיחות השלום בקמפ דייוויד ומסיבות נוספות, והתאפיינה בפיגועי טרור אלימים. במהלך האינתיפאדה השנייה נרצחו כאלף אזרחים ישראלים. חלקים ניכרים בציבור הישראלי ובהנהגה איבדו את האמונה באפשרות של השגת שלום עם הפלסטינים. למרות ש"אירועי אוקטובר" בארץ פרצו באותה שנה, גם מתוך הזדהות עם הפלסטינים שמעבר לקו הירוק, וחרף גילויי הזדהות במאבק הפלסטיני שבחר בדרך הטרור, הערבים אזרחי ישראל לא פנו לדרך הטרור, למעט אירועים חבלניים ספורים.

האירועים חיבלו קשות באמון ההדדי ובמרקם היחסים העדין בין יהודים לערבים בישראל. רבים מאזרחי ישראל היהודים חשו מאוימים ונבגדים, וראו במהומות תוצאה של הקצנה גוברת בקרב ערביי ישראל. האזרחים הערבים זעמו על הריגתם של 13 המפגינים. הם טענו שהמשטרה השתמשה בכוח מופרז שלא היה מופעל באותו אופן לו היה מדובר באזרחים יהודיים. הם ראו בכך תוצאה בלתי נמנעת של מדיניות דיכוי וקיפוח, והוכחה להתייחסות המפלה של המדינה, הרואה בהם "אזרחים סוג ב'". בעקבות האירועים הקימה הממשלה ועדת חקירה ממלכתית, בראשות שופט בית המשפט העליון תיאודור אור (ועדת אור). ועדת אור קבעה שיש לטפל

בבעיות הנוגעות למדיניות הממשלה כלפי המיעוט הערבי ומעמדו בישראל. עוד קבעה הוועדה שבמקרה של אירועי אוקטובר 2000 משטרת ישראל הפעילה כוח מופרז בחלק מן המקומות ושהתנהלות כוחות הביטחון לא הרגיעה את המהומות אלא אף גרמה במקרים מסויימים להחרפתם.

2. זהותה של ישראל כמדינת לאום יהודית

העובדה שמדינת ישראל מוגדרת כמדינה יהודית ובית לאומי ליהודי העולם יוצרת קושי אצל חלק ניכר מערביי ישראל. הגדרות אלה כוללות, במובלע או במפורש, לגיטימציה והכרה בציונות, שהתוצאה שלה, במתכוון או שלא, באה על חשבונם. רוב רובם של ערביי ישראל מכירים מעשית במדינת ישראל, גם אם אינם שלמים עם דמותה היהודית. ישנן קבוצות, המשלימות בצורה עמוקה יותר עם זהותה היהודית והדמוקרטית של המדינה, ובהן הדרוזים, וכן חלק מן הנוצרים והמוסלמים אזרחי ישראל.

קושי אחר של האזרחים הערבים נובע מטענותיהם על מדיניות מפלה של הממשלה בתחומים שונים כלפי מי שאינו יהודי, הנובעת מאופייה היהודי של המדינה.

בקרב היהודים יש המפקפקים במידת הנאמנות של הערבים וחוששים שהם עלולים לחבור בתנאים מסוימים לגורמים הקוראים להשמדתה. ואולם, רוב הציבור היהודי תומך בשילוב אזרחי ישראל הערבים במרקם החיים של המדינה ובצמצום הפערים החברתיים-כלכליים, בהתאם לערכי היסוד הדמוקרטיים של חירות ושוויון של כל אדם באשר הוא אדם. יש המבססים זאת גם על ערכים דתיים, כגון מתן יחס חיובי לזר: "וכי יגור איתך גֵר בארצכם, לא תזנו אותו. כאזרח מכם יהיה לכם הגֵר הגֵר איתכם, ואהבת לו כמוך, כי גֵרִים הייתם בארץ מצרים" (ויקרא י"ט, ל"ג-ל"ד).

במקביל יש הטוענים כי הפערים הכלכליים בין ערבים ליהודים, בדומה לפערים בין חרדים לחילונים, אינם פרי של מדיניות מפלה, ומקורם במאפיינים חברתיים בקרב אותן אוכלוסיות. לדוגמה שיעור השתתפות נמוך בשוק התעסוקה. לפי גרסה זו, יש להוסיף לזה גם את עמדת הזינוק הנמוכה יותר של הערבים בראשית ימיה של המדינה.

דעות בנושא אופייה היהודי של המדינה

"טרם ניתן שוויון לערבים בישראל"

"לפעמים מיתממים ושואלים, למה באמת הערבים אינם יכולים להזדהות עם המדינה היהודית. הציונות והקמת המדינה באו על חשבון הפלסטינים. זאת איננה רק היסטוריה... אנו בעיצומו של סכסוך שטרם הסתיים. טרם קמה מדינה פלסטינית, טרם ניתן שוויון לערבים בישראל.

"אינני מקבל את האפשרות שהמדינה עשויה להיות גם יהודית וציונית וגם שוויונית, הכוללת את הערבים בתוכה. אני מדבר על האירועים במשך 52 שנים. מה רוצים ממני, שאכיר בלגיטימציה של מהות השוללת אותי או שמראש אינה רוצה לזכות אותי בשוויון מלא? אם תציעו לי שותפות במדינה שתהיה של כולם, שכולם יהיו בה שווים ושהיא לא תפעל לשירות הרוב נגד המיעוט, תמורת לגיטימציה מצידי למדינה כזאת - אני מוכן לכך. אני רוצה בכך.

"באשר לאופי היהודי וחשיבותו, אמרתי שאני מוכן לקבל אופי מצומצם ביותר של המשמעות של מדינה יהודית, אם הצד השני, המעוניין באופי היהודי של המדינה היהודית, ייתן לי שוויון. אפילו אהיה מוכן להסכמה בעניין חוק השבות ופתרון בעיית הפליטים, ובלבד שאלה יהיו תחומי האפליה היחידים בין אזרחים ערבים ליהודים".

(ד"ר עאדל מנאע, בתוך: עוזי בנימון, של מי הארץ הזאת?, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2006, עמ' 188, 249).

★ *בציאן ופסביו את אמת אמת אל הכותב אגבי הכרפ באוסייה אל יראל מאדינב יבודית ודמוקרטיה. ב-1000 תלובתב אל בקטע.*

★ *בציאן את דרילוחנו אל הכותב מאדינב באמנה אצמב את פלסין. ב-1000 תלובתב אל בקטע.*

★ *באם כותב בקטע מדבר אל מאבק אל הכרפ או מאבק אל חלוקה? (אל מוכני פאולאטי, ראו בסיק 56, אמוז 471).*

"קבלו את העובדה שאתם חיים במדינה יהודית"

"חלק מהבעיה שלנו שתול ב-48' ואולי לפני 48', בשאלת החלוקה... הוויכוח הראשוני והיסודי באזור הוא אם הצדדים מקבלים את עקרון החלוקה. עקרון החלוקה פירושו שהערבים במדינת היהודים יקבלו זכויות שוות, לא יופלו לרעה וישתתפו בחיים המדיניים, אבל יחיו במדינה יהודית..."

"הזכויות אינן יכולות להיות עיוורות לכיוון שבחר בו המיעוט הערבי: מאבק. הקולקטיב היהודי מוכרח להתגונן, והתגוננות זו תמשיך לעורר עוינות, אי-שוויון והדרה, שאינם נובעים מאפליה או גזענות, אלא מפחד מתמיד ומן הצורך להיות חזק יותר מן הצד השני, כיוון שהסכסוך עימו בלתי פתור.

"אינני מציעה שתהיו חסידי המדינה היהודית, אלא שתקבלו את העובדה שאתם חיים במדינה יהודית. קבלה זו תקטין את הפחד ההדדי ותאפשר עבודה משותפת".

(פרופ' רות גביזון, בתוך: עוזי בנוימן, של מי הארץ הזאת?, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2006, עמ' 276-278).

"דה-לגיטימציה של המפעל של מדינה יהודית ודמוקרטית היא סוג של מאבק שעלול לסכן את קיומנו. אין שום סיבה להראות כלפיה סלחנות וסובלנות. מצד שני, אל לנו להפסיק ולו לרגע לחתור לכך שמדינת ישראל אכן תיתן לאזרחיה שוויון מדיני וחברתי מלא. יש פה חובת עשייה משמעותית, שממשלות ישראל לדורותיהן אינן עומדות בה".

(פרופ' רות גביזון, "הרהורים על עתיד היחסים בין יהודים לישראל", בתוך יצחק רייטר (עורך) דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל, שוקן, 2005, עמ' 182).

- ★ פסביו את אמת הכותבת אגבי לורליו אל הסכסוך בין היהודים והערבים במדינת ישראל. בסיוע מלכותי אל הקטעים.
- ★ פסביו מפי, אצות הכותבת בדוק אבתמוודד צפ פלסץ. בסיוע מלכותי אל הקטעים.

3. הגורם הדתי

האמונה הדתית השונה של הרוב היהודי לעומת המיעוט הערבי, שרובו מוסלמי, מעצימה את המתח בין יהודים וערבים, ולא אחת נעשה שימוש בדת כדי ללבות את הסכסוך.

"אין מנוס מהכנסת הדת אל הסכסוך הישראלי-ערבי. הדת היא חלק מהסכסוך מראשיתו..., בייחוד לאור העובדה שגם הקהילה היהודית הדתית בישראל וגם הקהילות המוסלמיות בעולם הערבי הולכות ומתחזקות בשנים האחרונות".⁸

4. מתח וחשש הדדי

תחושות של מתח וחשש האחד מהשני מקננות בקרב האזרחים היהודים והערבים בישראל, כתוצאה מהמאבק הלאומי שניטש בארץ מאז המאה ה-19. בקרב המיעוט הערבי שורר גם חשש, כי במטרה לחזק את אופייה היהודי של המדינה, יועברו שטחי ערבים בישראל לידי הפלסטינים במסגרת הסדרים עתידיים בינם לבין ישראל. אצל רבים מהיהודים, כפי שכבר צוין, מקנן חשש כי ברגע מבחן עלולה הזהות הלאומית ערבית והדתית מוסלמית לגבור על הזהות הישראלית. החששות והפחדים כולאים מטבעם כל קהילה בעיוורון ובדעות קדומות ביחס לקבוצה האחרת, ואלה מקשים על הבנה הדדית. לנוכח ההפרדה החברתית המאפיינת את היחסים בין שתי הקבוצות, כמעט לא מתקיימים קשרים שיש בכוחם למתן את הפחדים.

עסקנו עד עתה בגורמים המרכזיים לשסע הלאומי - הסכסוך הערבי-ישראלי ואופייה של המדינה כמדינה יהודית. ישנם פעולות ואירועים שניתן לראות כביטויים לשסע, וגם כגורמים שמעצימים אותו.

ביטויים של השסע הערבי-יהודי המהווים גם גורמים שמעצימים אותו

חוק נכסי נפקדים (1950)

הקנה למדינת ישראל שליטה בנכסיהם של מי שעזבו אותה לשטחיהן של מדינות עוינות במהלך מלחמת העצמאות.

מאבקי חלוקה, מאבקי הכרה

במדינות שקיימים בהן מתחים בין קבוצות שונות באוכלוסייה מבחינים בדרך כלל בשני סוגים של מאבקים: מאבקי חלוקה - על חלוקת משאבים כלכליים. מאבקי הכרה - על הכרה בשונות, בתרבות, בערכים, במורשת ההיסטורית. ביחסים בין האזרחים היהודים והערבים בישראל ניתן להבחין במאבקי חלוקה ובמאבקי הכרה, ובעמדות שונות ביחס לכל סוג של מאבק.

א. סוגיית הקרקעות

המאבק על הטריטוריה הוא גורם מלבה בסכסוך היהודי-ערבי מאז ראשיתו, והוא בלט במהלך שלטון המנדט הבריטי בארץ ישראל. החלטת החלוקה של האו"ם והמלחמה שפרצה אחריה היו גם הן ביטוי למאבק על טריטוריה. עם הקמת המדינה נמשך המאבק, ובא לביטוי במדיניות גלויה וסמויה של "ייהוד המרחב" על ידי כמה פעולות: הפקעת אדמות מערבים, מדיניות של התיישבות יהודית, שנועדה להגביל את רצפי היישובים הערביים, כולל ההשקעה הנדרשת לכך, סירוב להשיב פליטים. בעקבות חקיקתו של **חוק נכסי נפקדים** הוגדרו ב-1950 הנכסים של ערבים שעזבו את שטח המדינה כנכסי נפקדים, והועברו לידי המדינה. כך גם לגבי נכסים של מי שלא התגורר בכפרו ביום המפקד, גם אם חזר לאחר מכן.

הפקעת האדמות נחשבת בעיני האזרחים הערבים כנישול. מדיניות ההפקעה והאופי המסורתי של הכפרים הערביים, שלא נפוצה בהם בנייה לגובה, יצרו מצוקת קרקעות ומצוקה תכנונית במגזר הערבי. "יום האדמה" ביטא משהו מהתסכול והזעם האצורים בקרב ערביי ישראל בנושא זה.

בו בזמן השקיעה המדינה סכומי עתק בהתיישבות יהודית, כדי ליישב את העולים, מתוך גישה האומרת כי מקום שבו לא יחיו יהודים - הריבונות הישראלית בו לא תהיה מלאה, ומתוך דאגה לביטחונה של המדינה, בעיקר באזורים הקרובים לגבולות.

"חובת המדינה לנהוג באזרחיה הערבים על פי עקרונות ראויים של צדק חלוקתי"

"המטענים וההקשרים הלאומיים אינם גורעים מחובת המדינה לנהוג באזרחיה הערבים על פי עקרונות ראויים של צדק חלוקתי. למגזר הערבי צרכים לגיטימיים, הנובעים, בין היתר, מגידול טבעי. המדינה חייבת להקצות לו קרקע על פי דפוסים ועקרונות שוויוניים, כמו למגזרים אחרים.

"יש מקום לקביעת הסדרים תכנוניים מתאימים, בכל ההקדם, על מנת למנוע אותו חלק של הבנייה הבלתי חוקית והריסת הבתים, אשר אחד הגורמים להם הוא היעדר תוכניות תקפות המאפשרות קבלת היתר לבנות. עם זאת, בכל הנוגע לבנייה בלתי חוקית במקום בו לא ניתן להביא ללגיטימציה של המצב - וקיימים מקומות רבים כאלה - על המדינה לפעול לאכיפת החוק ללא רתיעה".

(דו"ח ועדת אור, סיכום ומסקנות", שער שישי, סעיף 13)

התמודדות עם סוגיית הקרקעות במדיניות, בחקיקה ובפסיקה

מדיניות הממשלה

במהלך השנים נעשו ניסיונות שונים להגיע לפתרונות מוסכמים בסכסוכי בעלות על קרקעות. ב-2014, לדוגמה, הוחלט להקים עיר ערבית חדשה בגליל, לראשונה מאז קום המדינה. דוגמה נוספת היא הניסיון להסדיר את הבעלות על קרקעות נרחבות בנגב, אשר הבדואים טוענים לחזקה עליהן. קתווה **פראוור-בגין** ביקש ב-2013 להגיע לפשרה בין המדינה לבין אותם בדואים, אך הוא לא התקבל.⁹ המתווה המוצע משתלב בתוכנית המתאר של מטרופולין באר שבע, שאמורה לשמש את הנגב בעשרות השנים הבאות. במסגרת התוכנית אמורים להיות מוסדרים כל היבטי החיים בנגב - יישובים, כבישים, תשתיות, בסיסי צבא ועוד, לרבות ההתיישבות הבדואית. כדי להסדיר את הבעלויות על קרקעות הוצע כי יבוצע רישום תביעות בתוך פרק זמן מוגדר, תינתן הכרה לפנים משורת הדין בתביעה על אחוז מסוים מהקרקע, וינתן פיצוי בקרקע או בכסף תמורת קרקע שתוכר בהסדרה. לפי התוכנית, הבדואים אמורים לקבל כ-60% מהאדמות שהם תובעים עליהן בעלות. בין השאר נקבעה במתווה העדפה להעברת אוכלוסייה מהכפרים הלא מוכרים* לעיירות קיימות, או ל-11 הכפרים שהוכרו על ידי הממשלה ואוגדו במסגרת מועצת אבו-בסמה. ואולם, ערבים ויהודים רבים הביעו התנגדות לתוכנית.

"חוק מנשל, שמגרש אנשים מאדמותיהם"

"החוק הזה יהיה אות קין מביש על מצחו של כל אחד מכם שיתמוך בחוק. זה חוק מנשל, שמגרש אנשים מאדמותיהם ובתיהם בפעם השנייה והשלישית אחרי הנכבה ב-48. מה אתם חושבים שאדם סביר, שמגרשים אותו מביתו, צריך לעשות כדי להתגונן? להתקומם ולמחות!". ח"כ אחמד טיבי בדיון על החוק במליאת הכנסת. לאחר דבריו שפך ח"כ טיבי מים על הצעת החוק וקרע אותה.

(יהונתן ליס, יניר יגנה, "ח"כים ערבים קרעו את הצעת 'חוק פראוור' ויצאו מהמליאה", הארץ, 24.6.2013)

★ בסביו כצד מן חוק פראוור את התנגדות לתוכנית פראוור-בגין.

מבנה הכנסיה באיקרית היחיד שנותר. פיקיוקי, צילום: ד"ר אבישי טייכר.

* יישובים בלתי מוכרים

יישובים ערביים שנבנו תוך התעלמות מחוקי התכנון והבנייה ואינם מוכרים על ידי המדינה. מדובר בעיקר ביישובים של בדואים בנגב ובמספר יישובים ערביים בגליל, שמתגוררים בהם כ-70,000 איש. היישובים הבלתי מוכרים אינם מופיעים בתוכניות המתאר, אין להם מעמד חוקי, חלקם לא מחוברים לרשת המים ו/או לרשת החשמל, וכל בנייה בהם היא בהכרח בלתי חוקית.

איקרית ובירעם

תושבי הכפרים הנוצרים-מארונים איקרית ובירעם, ליד גבול לבנון, לא לחמו נגד חיילי צה"ל במלחמת העצמאות. במהלך המלחמה הם פונו מהכפרים, והובטח להם כי בתום הקרבות יוכלו לשוב לבתיהם. אלא שההבטחה לא קוימה. בג"ץ קבע כבר ב-1951 כי יש להשיב את התושבים לכפרם, ולמרות זאת, חרף החלטות שיפוטיות נוספות וחרף הבטחות חוזרות ונשנות - כולל הבטחה של ראש הממשלה מנחם בגין - התושבים לא הוחזרו לכפרם. במהלך השנים דחה בג"ץ שוב ושוב את עתירותיהם. רוב מפוני איקרית ומיעוט ממפוני בירעם הסכימו לקבל פיצוי וקרקע במקומות אחרים, תמורת ויתור על האדמות בכפר.

9 ראו פרק ל"א, "השלטון המקומי בישראל", חלק שלישי.

תמריצים חיוביים ואכיפת החוק

"המתווה הממשלתי, כמו גם התנהלותה של המדינה בעשרות השנים האחרונות בסוגיה, מבוססים על אימוץ הנרטיב הבודאי. כך הפכו תביעות הבעלות מסכסוך אזרחי-קנייני-פרטי רגיל, שמקומו להתברר בבית המשפט, לסכסוך לאומי-קולקטיבי, שבו צריך להגיע ל'פשרות טריטוריאליות'. כך הסכימה הממשלה להכיר ב'זיקה ההיסטורית' של הבודאים לאדמות הנגב, כך מאבדת מדינת ישראל נקודות רבות בזירה הבינלאומית כשהיא מצטיירת כמפלה ומנשלת, שוב, את אזרחיה הערבים, וכך מעודדת המדינה את הבודאים לדבוק בעקשנות רבה עוד יותר בדרישותיהם ולסרב לכל פתרון. "מי שרוצה לפתור את הבעיה צריך להתמקד בצד האזרחי שלה, לנטוש את העיסוק בניסיון העקר להגיע לפשרות על תביעות הבעלות, הנוגעות לכ-12.5% בלבד מאוכלוסיית הבודאים בנגב, ולהתמקד בהסדרת ההתיישבות - בתשתיות, תעסוקה, השכלה ורווחה, בצורה חכמה שתתיר את הקשר המתקיים בין קבוצת המיעוט של תובעי הבעלות לבין קבוצת הרוב. על המדינה לייצר תמריצים חיוביים להצטרפות להסדרה ולמעבר למגורים ביישוב מוכר, לפתח את היישובים המוסדרים ולהעניק לתושביהם תקווה לעתיד טוב יותר. במקביל, על המדינה לאכוף את שלטון החוק בנגב בכל התחומים - תכנון ובנייה, מיסוי, תעבורה, פשיעה וכדומה".

(עו"ד בצלאל סמוטריץ', "בין ניהול סכסוך לאומי לפתרון סכסוך אזרחי", אתר תנועת רגבים, 6.8.2013)

★ הסבירו טכנאים בכמה את דעותי על המטרה באומנים של מאבק הכפר והאוקה.

★ טכנאים נימקו, אפילו, אפילו את בליית הכפרים בלא מוכרים?

★ לאחר קריאת התוכנית והדעות המתוארות ופלאולוגיה כזאת את צמדיתם אפי מטרה סראור-האין אבתיילבות בודאים באפי.

בחקיקה

חוק ועדות הקבלה* 2011 (החוק לתיקון פקודת האגודות השיתופיות). על פי החוק, ועדות קבלה ביישובים קהילתיים בנגב ובגליל, שחיות בהם עד 400 משפחות, רשאיות לדחות מועמדים שאינם מתאימים להשקפת היסוד של היישוב ולמרקם החברתי שלו. הטענה היא כי החוק משמש לדחיית אוכלוסייה ערבית. בספטמבר 2014 דחה בג"ץ עתירה נגד החוקתיות של חוק ועדות הקבלה.

בפסיקה

בג"ץ קעדאן קבע בשנת 2000, כפי שפורט בפרק "מאפיינייה היהודיים של מדינת ישראל", כי יש לאפשר למשפחה ערבית להקים בית בתחום היישוב היהודי קציר.¹⁰ לעומת זאת, **בג"ץ בורקאן** קבע קודם לכן, בשנת 1978, כי אין מניעה להקצות קרקע המיועדת להתיישבות יהודית בלבד.

* חוק ועדות הקבלה

מתנגדי החוק טוענים כי החוק פוגע בזכות לשוויון באופן שעלול לפגוע בכולם - דתיים, חילונים ובמיוחד ערבים. מעבר לערך השוויון, עולה הטענה כי מדיניות מפלה תעצים את המתחים הלאומיים ותמנע כל סיכוי לאזרחות משותפת.

תומכי החוק טוענים בשם "ייהוד" המרחבים במדינת ישראל, שיש בהם רוב ערבי. לדבריהם, החוק נועד להבטיח ריבונות ישראלית על אזורים אלה.

בנוסף, הצעת החוק נועדה לקדם את הזכות למימוש עצמי בקהילה קטנה, המבוססת על לכידות חברתית ותרבותית.

★ **פלא אפי מטריס בחוק ועדות הקבלה או מתעדים או. נאקו תלבויתם.**

10 ראו פרק ה', "המאפיינים היהודיים של המדינה - הלכה למעשה", חלק ראשון.

ב. אי-שוויון והתמודדות בתחום החברתי - כלכלי

הפערים בין יהודים לערבים בתחומי השכלה, התעסוקה וההכנסה הם עמוקים. עיון בנתונים סטטיסטיים מראה כי קיים קטאם סטטיסטי בין החברה הערבית בישראל לבין השכבות הסוציו-אקונומיות הנמוכות. כלומר, השסע הלאומי חופף במידה רבה לשסע הכלכלי-חברתי, למרות קיומו של מעמד בינוני ערבי משכיל משמעותי.

* זכאות לתעודת בגרות

"אחוז הזכאים לתעודות בגרות מגיע לכ-80% ביישובים כמו מג'אר, פורדיס וכאבול, אבל בחלק ניכר מהיישובים הערביים אחוז הזכאים עדיין נמוך".

(על פי "אחוזי הזכאות לבגרות: פערים גדולים בין המרכז לפריפריה", מאקו, 22.8.2012)

תחום החינוך: השכלה והשקעה במוסדות חינוך

כידוע, חינוך והשכלה מהווים מפתח לניידות חברתית ופוליטית, כגורמים העיקריים לקידום המעמד החברתי-כלכלי והתעסוקתי ולצמצום הפערים.

השכלה (שנות לימוד)

לאורך שנות קיומה של המדינה עלתה רמת ההשכלה של האוכלוסייה הערבית וצומצמו הפערים בין יהודים לערבים בחינוך היסודי והעל-יסודי. עם זאת, בחינוך העל-תיכוני והאקדמי עדיין בולט הפער בין האוכלוסייה היהודית והערבית.*

רמת ההשכלה של האוכלוסייה הערבית בהשוואה לאוכלוסייה היהודית (בשנים נבחרות)¹¹

שנות לימוד							Total(1)	(סך הכל)	
years of schooling									
16+	13-15	11-12	9-10	5-8	1-4	0	אחוזים Percentages	אלפים Thousands	שנים Years
יהודים									
20.4	23.8	36.0	9.6	6.7	1.1	2.3	100.0	3,975.8	2004
22.0	24.2	35.5	9.2	6.0	1.0	2.1	100.0	4,104.0	2006
22.7	24.8	35.6	8.6	5.7	0.8	1.8	100.0	4,235.6	2008
24.3	24.8	35.0	8.3	5.2	0.7	1.7	100.0	4,386.5	2010
27.4	24.5	33.5	7.9	4.4	0.5	1.9	100.0	4,468.0	2012
ערבים									
8.0	10.4	32.9	18.7	19.0	4.4	6.5	100.0	783.1	2004
8.9	10.3	32.7	18.8	19.3	3.9	6.1	100.0	841.2	2006
9.8	10.5	36.9	17.2	17.1	3.1	5.5	100.0	887.0	2008
10.8	11.0	36.5	16.5	16.5	3.3	5.4	100.0	987.6	2010
11.7	11.6	36.6	18.0	14.4	2.1	5.6	100.0	1,029.7	2012

11 שנתון סטטיסטי לישראל, למ"ס, 2013.

שנות לימוד באוכלוסייה הערבית לפי גיל ומגדר 2013¹²

16+	13-15	11-12	9-10	5-8	1-4	0	אחוזים Percentages	אלפים Thousands	גיל Years
גברים סך הכל									
11.6	11.1	39.7	18.8	14.1	1.9	2.9	100.0	530.8	
0.0	0.1	48.8	45.8	4.4	0.2	0.7	100.0	54.7	17-15
5.0	21.7	54.1	13.6	4.4	0.5	0.7	100.0	110.1	24-18
18.0	12.8	43.5	14.7	9.1	0.5	1.4	100.0	111.1	34-25
13.9	9.5	38.9	20.3	13.9	2.2	1.4	100.0	105.7	44-35
17.0	8.3	31.8	18.4	19.8	1.8	3.0	100.0	73.8	54-45
14.4	7.1	20.9	12.7	35.0	3.7	6.2	100.0	44.2	64-55
7.7	4.2	7.8	8.7	40.4	10.9	20.2	100.0	31.2	65+
נשים סך הכל									
12.6	13.3	33.5	14.9	14.2	2.7	8.7	100.0	526.4	
0.0	0.5	48.7	46.5	4.0	0.1	0.3	100.0	52.3	17-15
10.9	32.9	45.2	5.4	3.9	0.0	1.6	100.0	102.8	24-18
25.8	14.7	39.6	9.3	8.2	0.3	2.2	100.0	109.7	34-25
15.0	10.7	35.2	17.4	14.8	1.8	5.2	100.0	103.1	44-35
11.6	7.4	23.3	18.7	26.4	3.4	9.2	100.0	73.7	54-45
6.1	6.0	12.6	12.4	36.3	9.2	17.4	100.0	45.7	64-55
0.5	2.1	4.8	2.5	20.6	13.8	55.9	100.0	39.1	65+

התמודדות עם הפערים בחינוך

שני מקורות תקציביים רשמיים נועדו להשקעות בחינוך - תקציב המדינה ותקציבי הרשויות המקומיות.¹³ (ראו תרשים מצורף).

דו"ח מבקר המדינה ב-2010 מצא כי מאז קום המדינה גדל מספר התלמידים המתחנכים במערכות החינוך בשפה הערבית. למערכת נוספו מורים משכילים, חדרי לימוד, ספרים ותוכניות לימודים, אך עדיין קיים מחסור בתשתיות, כגון כיתות, מעבדות וספריות.

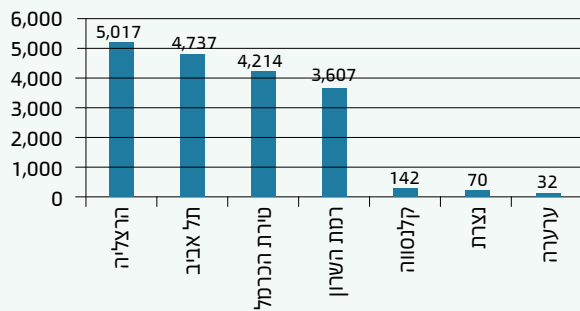
כמו כן, הממשלה החליטה על תוכנית להנגשת ההשכלה הגבוהה לערבים, לדרוזים ולצ'רקסים. התוכנית כוללת, בין היתר, חיזוק תלמידים לקראת לימודים אקדמיים, תוכנית לליווי סטודנטים, על מנת למנוע את הנשירה הגבוהה בקרב הסטודנטים הערבים, ותוכנית למצטיינים. עובדה גם תוכנית לשילוב אקדמאים ערבים בשוק העבודה, שכן רבים מהם מתקשים למצוא תעסוקה בתחומי ההתמחות שלהם. לתוכנית הוקצו 305 מיליון שקלים.

התחום הכלכלי

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מדרגת את היישובים בישראל על פי מדד חברתי-כלכלי בעשרה אשכולות. 96% מהיישובים הערביים נמצאים בארבעת האשכולות הנמוכים ורמת החיים בהם נמוכה. כמחצית מערביי ישראל חיים מתחת לקו העוני, ושניים מתוך שלושה ילדים ערבים חיים במשפחות עניות.¹⁵ אחוז הערבים העניים גבוה יותר גם כאשר משווים בין משפחות יהודיות וערביות שיש בהן אותו מספר מפרנסים ואותו מספר ילדים. כידוע, לעוני יש השלכות במרחב הפרטי ובמרחב החברתי: הוא משפיע על הישגים חינוכיים ועל אלימות ופשע, והוא גורם לחיכוכים ולתחושות של קיפוח וניכור.

במהלך השנים הצטמצם העיסוק בחקלאות מסורתית בחברה הערבית, אך המדינה והתושבים הערבים כאחד לא השקיעו מספיק בתשתית תעסוקתית חלופית. רק 2.4% מכלל שטחי התעשייה בישראל נמצאים ביישובים ערביים, והדבר מפחית את מקורות הפרנסה, את יכולתן של נשים לעבוד,

השקעת הרשות המקומית בתלמיד בשנה, 2010 (בשקלים)

(על פי מרב ארלוזורוב, "האוצר מצמצם פערים: רשויות חזקות יקבלו יותר על חשבון החזקות בתקציבי רווחה וחינוך", TheMarker, 5.9.2010)

התפלגות הרשויות המקומיות

לאשכולות חברתיים-כלכליים בשנת 2009¹³

(האשכול העני ביותר הוא מס' 1)

מספר התושבים באלפים	סך כל הרשויות	רשויות ערביות	רשויות יהודיות	אשכול
145	9	8	1	1
583	32	26	6	2
367	31	28	3	3
1,617	38	14	24	4
1,340	49	2	47	5
566	26	1	25	6
1,384	30	0	30	7
1,118	26	0	26	8
60	6	0	6	9
10	2	0	2	10
7,191	249	79	170	סך הכל

מקטין את ההכנסות של היישוב ממיסים - ופוגע ביכולתו של היישוב לפתח את עצמו ולספק שירותים לתושביו.

13 ראו פרק ל"א, "השלטון המקומי בישראל", חלק שלישי.

14 תמיר אגמון, "התחלקות הארנונה הממשלתית לפי מחוזות ומגזרים", מרכז המחקר והמידע של הכנסת, יוני 2006.

15 לפי דו"ח של המוסד לביטוח לאומי לשנת 2011.

* תקרת הזכוכית

כינוי לאפליה סמויה של קבוצה דמוגרפית מסוימת, המתבטאת במחסום בלתי נראה לקידום המקצועי של בני הקבוצה המופלית לרעה.

** אזורי עדיפות לאומית

בשנות ה-90 של המאה הקודמת החליטה הממשלה לסווג את היישובים במדינה לשלוש קבוצות: עדיפות לאומית א', עדיפות לאומית ב' ויישובים ללא עדיפות לאומית. על פי החלטה, היישובים בשתי הקטגוריות הראשונות יזכו בהטבות בתחום החינוך. 535 יישובים נקבעו כיישובים בעדיפות לאומית - רק ארבעה מתוכם ערביים, אף כי רוב מוחלט של היישובים הערביים נמצאים בפריפריה הגיאוגרפית והחברתית-כלכלית של ישראל. בתגובה להחלטה הוגשה עתירה לבג"ץ ע"י מרכז עדאלה ואחרים, והיא התקבלה ב-2006. בעקבות פסק הדין שונתה המדיניות ונקבעה מפת אזורי עדיפות לאומית ובה כ-40% מתושבי היישובים הנהנים הם ערבים. ב-2015 אימצה הממשלה מפה חדשה של אזורי עדיפות לאומית, אליה הוכנסו יישובים ערביים נוספים.

כמו כן גביית הארנונה ברשויות הערביות היא נמוכה מאד, מה שגורם לתמיכה מופחתת יחסית של הרשויות בתחום החינוך.

במקרים רבים לא מתקבלים עובדים ערבים לעבודה על רקע של אפליה. גם אקדמאים ערבים נתקלים ב"תקרת זכוכית",* ומתקשים למצוא עבודה במקצוע שלמדו. היזמות העסקית במגזר הערבי מוגבלת אף היא, בגלל מחסור באזורי תעשייה מתקדמים ביישובים ערביים. בנוסף, היזמות העסקית ביישובים הערבים טרם התגברה על פערים שנוצרו בתקופה ארוכה שבה יישובים ערבים לא נהנו מהטבות דומות לאלה שקיבלו יישובים יהודיים באזורי עדיפות לאומית.**

התמודדות של המדינה עם הפערים בתחומי הכלכלה והתעסוקה

- **חוק שוויון הזדמנויות בעבודה** (תשמ"ח-1988) אוסר על מעבידים להפלות עובדים או מבקשי עבודה בקבלתם לעבודה ובתנאי העסקתם ופרישתם מטעמים של גיל, מין, נטייה מינית, הורות, מעמד אישי, לאום, מוצא, אמונה, השקפה וחברות במפלגה.
- **הקצאת משאבים לתוכניות פיתוח ותעסוקה.** בשנת 2010 התקבלה ישראל לארגון המדינות המפותחות (OECD), אשר התנה את קבלתה בפיתוח כלכלי ותעסוקתי של האוכלוסייה הערבית. כעבור שנה אושרה בממשלה תוכנית חומש, המתמקדת בפיתוח כלכלי של 13 יישובים ערביים.
- על מנת לצמצם את הפערים בין האזרחים היהודים לערבים הוקמה **הרשות לפיתוח כלכלי של המגזר הערבי, הדרוזי והצ'רקסי.** על פי החלטת ממשלה מ-15.2.2007, מטרתה "להביא למיצוי הפוטנציאל הכלכלי של האוכלוסייה הערבית, הדרוזית והצ'רקסית, בדרך של עידוד הפעילות הכלכלית, היצרנית והעסקית בתוך היישובים הערביים, הדרוזיים והצ'רקסיים ושילובם בכלכלה הלאומית".¹⁶
- **הקמת גני תעשייה משותפים** ליהודים וערבים (בנצרת ובנגב). הקמת המיזם "הזדמנות הוגנת", שמטרתו לשלב אקדמאים ערבים במקומות עבודה, הוא דוגמה לשיתוף פעולה בין החברה האזרחית למשרד ממשלתי (משרד הכלכלה).
- ב-2012 קיבלה הממשלה החלטה שנועדה להוציא לפועל את המלצות ועדת טרכטנברג במגזר הערבי. במסגרת זו הוקצו, בנוסף לתוכנית החומש, עוד 730 מיליון שקלים להרחבת פעילותם של **מרכזי הכשרה והכוון**, לסבסוד מעונות יום ולרכישת מיומנויות שפה והשכלה בתחום הסיעוד והטכנולוגיה. כמו כן, הוחלט על הרחבת הבנייה של בתי דירות לגובה ביישובי המגזר, והוקצו 50 מיליון ש' לשנים 2012-2016 לתכנון קרקעות ולפיתוח תשתיות ביישובים ערביים.
- **הנגשת התחבורה הציבורית** במגזר הערבי. נעשות פעולות גם בתחום זה, על מנת להקל על האזרחים הערבים, ובעיקר על נשים, להגיע למקומות עבודה ולימודים.

16 מתוך אתר הרשות לפיתוח כלכלי של המגזר הערבי, הדרוזי והצ'רקסי.

העסקת ערבים

"למכרזים ייעודיים (המיועדים לערבים) הערבים ניגשים למכרזים כלליים הערבים לא ניגשים, וזה ראוי לביקורת. למה הערבים לא פונים למכרזים כלליים? ראשית, לעיתים הם פונים ולא מקבלים תשובה. שנית, הם אומרים 'בלאו הכי יקבלו יהודי בוגר חיל האוויר ולא אותי'. יש אי-אמון במערכת".

בתחום הרפואה אנחנו מוצאים מעט פרופסורים ערבים.

"והם נמצאים שם אף על פי שהם ערבים. הרופאים הערבים בבתי החולים הם מהטובים ביותר. אגב, יש גם רוקחים ערבים, ובעניין הזה אני רוצה להגיד מילה טובה על היהודים: 'סופר-פארם' היא חברה שמעסיקה ערבים ופותחת את דלתותיה לרוקחים ערבים, בהנהלה ובכל הרמות. הם גם מעסיקים ערבים וגם רווחיים, והביטחון שלהם לא נפגע.

"אני טוען שאי-העסקת ערבים פוגעת לא רק בזכות של ערבים לתעסוקה, אלא במשק הישראלי".

(ח"כ אחמד טיבי בראיון למירב ארלוזורוב וסיון קלינגבייל, דה מרקר, 9.1.2013)

• **מדיניות של העדפה מתקנת**, במגמה להגדיל את הייצוג של עובדים ערבים במגזר הציבורי. לפי דו"ח נציבות שירות המדינה מ-2014, המגזר הערבי מהווה 8.9% בלבד מעובדי הציבור בישראל, למרות ששיעורו באוכלוסייה עומד על כ-20%. מקומם של הערבים נפקד במיוחד מהעמדות הבכירות של מעצבי המדיניות.

מדיניות ההעדפה המתקנת באה לביטוי בשני תיקוני חוק שתיקנה הכנסת:

התיקון לחוק שירות המדינה מטיל על הממשלה חובה לקדם ייצוג הולם של העובדים הערבים בשירות המדינה, בכלל הדרגות והמקצועות ובכל משרד.

התיקון לחוק חברות ממשלתיות מחייב ייצוג הולם של ערבים בדירקטוריונים של החברות הממשלתיות (עם זאת, השינויים איטיים ורק 8.5% מהדירקטורים בחברות ממשלתיות היו בשנת 2011 ערבים).

מימוש המדיניות של העדפה מתקנת אמנם העלה את ייצוגם של ערביי ישראל בתחומי תעסוקה שונים, אך קיימים עדיין פערים גדולים. כמו כן, כפי

Fotolia © fcw5.

שלמדנו בפרק ט"ו, העדפה מתקנת מעוררת שאלות לא פשוטות של צדק ביחס ליחידים מקבוצת הרוב, אשר נדרשים לשלם באופן אישי את מחיר הצורך הציבורי הכללי בשילוב מגזרים, כאשר הם לא מתקבלים לקריירה שאותה בחרו.

ג. ייצוגיות פוליטית

ההשתתפות בבחירות לכנסת היא ביטוי מרכזי של אזרחות במדינה דמוקרטית, אך בשנים האחרונות ניתן להבחין במגמה של ירידה ניכרת בהשתתפותם של האזרחים הערבים בבחירות לכנסת. בבחירות לכנסת ה-19, בינואר 2013, הצביעו 57% מהערבים בעלי זכות הבחירה, לעומת 67% מבין היהודים.¹⁷ יש המסבירים את האי-השתתפות של ערבים רבים בבחירות הארציות, בניגוד להשתתפות גבוהה בבחירות לרשויות המקומיות, בכך שהציבור הערבי מודע ליכולת ההשפעה הנמוכה שלו על המתרחש במדינה. הביטוי המובהק ביותר לכך הוא העובדה שהמפלגות הערביות מעולם לא הוזמנו להשתתף בקואליציה - למרות שכבר כיהנו בממשלה שר ערבי ושר דרוזי, וכן סגני שרים.

אחרים מסבירים את הבחירה לא לבחור בחוסר הזדהות עם המדינה של חלק מערביי ישראל. יחד עם זאת בבחירות לכנסת ה-20, ב-2015, נרשמה עלייה בהשתתפות הערבים בבחירות, והיא הגיעה ל-65%.¹⁸

17 פרלמנט, גיליון 75, המכון הישראלי לדמוקרטיה, מרס 2013.
18 על דפוס הצבעה בישראל ראו גם פרק י"ט, "תרבות פוליטית דמוקרטית", חלק שני.

שיא במספר הח"כים

בבחירות לכנסת ה-20 התאחדו הרשימות הערביות שרצו בנפרד קודם לכן, והתמודדו יחד במסגרת "הרשימה המשותפת". הרשימה זכתה ב-13 מנדטים (מהם ח"כ יהודי אחד אחד בחד"ש). בנוסף, ארבעה חברי כנסת ערבים ודרוזים נבחרו בארבע רשימות שמזוהות כיהודיות. בסך הכל נבחרו 16 ח"כים לא יהודים לכנסת ה-20.

חברי כנסת ערבים ודרוזים בתפקידים מניסטריליים

- **סלאח טריף** היה השר הדרוזי הראשון בממשלת ישראל, כאשר שימש מ-2001 כשר בלי תיק וכשר לענייני מיעוטים במשרד ראש הממשלה.
- **ראלב מג'אדלה** היה שר ערבי למדע מטעם מפלגת העבודה ב-2007.
- **ג'אבר מועדי** היה הדרוזי הראשון בתפקיד סגן שר, ב-1969, וכיהן במשרדי התקשורת והחקלאות.
- **עבד אל-עזיז א-זועבי** היה ב-1971 סגן השר הערבי הראשון, וכיהן במשרד הבריאות מטעם מפ"ם.
- **מג'י ווהבה** כיהן ב-2005 כסגן שר החוץ דרוזי מטעם הליכוד.
- **איוב קרא** כיהן בשנים 2009-2013 כסגן שר דרוזי לפיתוח הנגב והגליל, ומונה בממשלה שהוקמה ב-2015 לסגן שר במשרד לשיתוף פעולה אזורי מטעם הליכוד.

לאזרחים הערבים יש אפיקי פעולה חלופיים נוספים. בשני העשורים האחרונים חל גידול ניכר בפעילות דרך ארגוני החברה האזרחית. רוב הארגונים האזרחיים הערביים עוסקים בנושאי דת, שיכון ופיתוח, תרבות, רווחה, חינוך, הגנה על זכויות האזרחים הערבים והנצחה. "המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי", למשל, עוסק בתכנון קרקעות, "עדאלה" הוא "המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי הישראלי", ופורום "ח'יפאפא" מפעיל מתנדבים צעירים במוסדות חינוך ותרבות ביישובים ערביים ומטפח מנהיגות צעירה, במעין שירות אזרחי של האוכלוסייה הערבית.

השתתפות מקבלת משמעות רק עם שותפות

"השתתפותם של האזרחים, באופן ישיר או על ידי נציגיהם, מקבלת משמעות רק אם היא משקפת שותפות. אם אדם מסוים או קבוצה משתתפים במוסדות חברתיים כלשהם בלי שיהיו שותפים... להכרעות המהותיות, תחושת השותפות נפגמת. מצבים של תת-ייצוג הם בעייתיים וקשים במיוחד.

"עצם ההשתתפות... מבטאת מעין הסכמה שבשתיקה לכללי המשחק הקיימים ומתן לגיטימציה לתת-ייצוג ולחוסר האפקטיביות שלו... יחד עם זאת, אי-השתתפות של קבוצות הסובלות מתת-ייצוג ומחוסר אפקטיביות במערכות הייצוג משמעה ויתור מראש על במות ייצוג חשובות ועל כל ניסיון לשינוי המצב".

(פרופ' אמל ג'אמל, "אנו דורשים שותפות בעיצוב המרחב", ארץ אחרת, גיליון מס' 16, 30.6.2003).

- ★ בסביבו את בדוילר אל הכותב ואת פנימוקים לכוזא מציג.
- ★ פאק אתם מסיכאים אינו? נאמן תלובתם.

שיטת הבחירות

השיטה היחסית הנוהגת בישראל מאפשרת ייצוג למפלגות על פי כוחן היחסי באוכלוסייה, כך שהייצוג של האוכלוסייה הערבית בכנסת תואם את מידת השתתפותה בבחירות. הערבים בדרך כלל בוחרים ברשימות ערביות, וחלקם הקטן מצביע גם למפלגות יהודיות.

משימה ברשת:

היכנסו לאתר הפרטי "כנסת פתוחה" <"ח"כים וסיעות".

- ★ א. בדקו באילו תמומים צסקו בצצות חוק אל חברי כנסת צריבים בכנסת פאחיונב.
- ★ ב. בדקו באילו תמומים צסקו בצצות חוק אל חברי כנסת דיוציים בכנסת פאחיונב.
- ★ ג. בדקו צם אלו חברי כנסת פם ליתפסו פצולב.
- ★ ד. מר לאדתם מצבודתם פפראמנטרית אל חברי הכנסת פצריבים ופדיוציים.

ד. אני ואתה נשנה את המציאות

או: איך מתמודדים עם המתח בין יהודים וערבים

לאחר שעסקנו בגורמי השסע המשניים ובדרכי התמודדות של המדינה, נדון עכשיו ביחסים הבינאישיים, בתקשורת ובארגונים משותפים.

מטלה:

עיינו בנתוני הטבלה.

★ *כִּזְבֵּן אֶת פְּלִינוּיִים לְחַוֵּל בְּיוֹסִים בֵּין יְהוּדִים וְעִרְבִים.*

★ *כִּסְבִּירוּ אֶת פְּמִאָצִים אֲזוּרֵי הַחוּמַר שֶׁלֹּאֵיךְ בְּסֶרֶק.*

ייצוג בתקשורת

ייצוגם של הערבים בתקשורת קטן, ובדרך כלל הם מוצגים בהקשר לקונפליקט הישראלי-פלסטיני. ייתכן שאנו עדים לשינוי מגמה בתחום זה. לדוגמה, בשנת 2007 שודרה לראשונה הסדרה הטלוויזיונית "עבודה ערבית", שהביאה למרקע, בשעות צפיית השיא, דרמה קומית ביקורתית על המציאות החברתית-תרבותית של הערבים בישראל. התוכנית זכתה לפופולריות גבוהה.

מתוך מדד יחסי יהודים-ערבים, המתאר את שינוי העמדות של הערבים בין 2003 ל-2012 (באחוזים)¹⁹

יהודים		ערבים		
2012	2003	2012	2003	
48.3	52.1	62.4	55.6	אי-אפשר לתת אמון אישי ברוב היהודים/הערבים
18.8	14.9	26.4	19.4	נפגעו אישית מאימים, השפלות או מכות מצד יהודים או מצד ערבים
63.5	53.8	61.6	69.4	נפגשים מדי יום או לעיתים קרובות עם ערבים (ליהודים) או יהודים (לערבים)
66.5	65.0	49.0	36.8	אין חברות עם יהודים (לערבים) או עם ערבים (ליהודים)

19 פרופ' סמי סמוחה, "לא שוברים את הכלים, מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל", אוניברסיטת חיפה והמכון הישראלי לדמוקרטיה, 2013.

פרשת ה"סופרלנד"

מורה שטלפן להזמין כרטיסים ל"סופרלנד" בראשון לציון עבור תלמידי כיתתו, שחזר לאחר מכן את השיחה:
המורה: "שלום, אני מעוניין לקנות 25 כרטיסים ל'סופרלנד'".
קופאית: "בסדר. 18 ביוני, 25 תלמידים, באיזה בית ספר מדובר?".
מורה: "תיכון ל"ב אג'יאל ביפו".
קופאית (שותקת ואז שואלת): "מה? מה זה???"
מורה: "אג'יאל, גבירתי. א-ג'-י-א-ל". (עניתי בביטחון מלא. לא ידעתי אם האות ג' הפריעה לה או העיר יפו, אך ברגע קל של פיקחות הבנתי את מחשבתה, נבהלתי ומיד בלמתי בחזקה).
קופאית: "עוד רגע אדוני".
הועברתי למישהי אחרת. היא אמרה שאין מקומות פנויים ב-18 בחודש, ושהיא תנסה לחזור אליי בעוד כשעה על מנת לבדוק מה ניתן לעשות. לא חיכיתי וחייגתי אחרי כמה דקות לאותו מספר. הפעם הזדהיתי בתור אייל, המעוניין לארגן כרטיסים לחברי עמותת יהודית שאליה הוא שייך.
קופאית: "אייל? 17, 18 ו-19 פנויים, באיזה מהם תבחר?".
(על פי אתר חורים ברשת, מאי 2013)
הנהלת ה"סופרלנד" התנצלה בפומבי לאחר הפרסום, והצהירה כי לא תתקיים במקום מדיניות מפלה.

בול לא לגזענות. באדיבות השירות הבולאי. דואר ישראל, עיצוב: רפי דייגן.

★ קראו את אלוטת הקאליץ ופסביו כצב מצוץ כל קאץ סמו אמקווב, אבנפ ולחיים מבבדים בין יבוצים אצובים.

לטפח את האדם ולא את הגזען

"שמעתי תיאוריות רבות ומגוונות על הגזענות... כולם היו נחרצים בדעתם, שבכל אדם שוכן גזען קטן. כאילו הגזענות היא תופעת טבע, שאין אפשרות לגבור עליה. ואני תהיתי אם לא ההיפך הוא הנכון: אולי בכל גזען, מרגיז, ... שוכן אדם קטן? ואולי תפקידנו אנו למצוא את האדם בתוך הגזען ולטפח אותו?"

"תן לאדם הזה לגדול, תן לו את האור, השמש והאוויר שהוא זקוק להם, כדי לצמוח ולגבור על השטן. תן לו, אבל לפני הכל לך אליו. כי ממגדל השן שלך לא תראה אותו".

(סלמאן נאטור, "הולכים על הרוח: שיחות בבית שאן", בית ברל: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, 1992, עמ' 12. הכותב 1949-2016 היה סופר, עיתונאי ומחזאי דרוזי מדלית אל-כרמל).

אהבת אדם היא הגדרת זהות

"אהבת אדם זה לא טשטוש זהות, אהבת אדם זו הגדרת זהות. מלחמה בגזענות זה לא לוותר על הישות הלאומית שלך - זה לחזק את הישות הלאומית שלך. אני חושב שאנחנו צריכים להוציא שיח מוסרי ממקום פוליטי... בגלל הומניות ואנושיות ומוסר ואהבת אדם.

"חידשנו את התקנה של מפגשים בין מגזרים שונים... היא עושה שני דברים: מצד אחד המפגש מגבש את הזהות שלך, ומצד שני הוא גורם לך להכיל, להבין, להכיר, גם את הצד שלצידך".

(שר החינוך לשעבר הרב שי פירון בישיבת ועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת, 20.5.2013, פרוטוקול מס' 11, עמ' 22-23).

לא לגזענות בשם היהדות

רבנים המתיימרים לשאת את דגל התורה בישראל מציפים את הארץ בשנאה שפלת רוח. שוב ושוב הם קוראים לנו לא להשכיר דירות לערבים ומאיימים בנידוי ובהחרם על מי שעושה זאת.

זהו חלק מן המאבק העיקש נגד ערכים אנושיים ואהבת אדם באשר הוא אדם, מאבק שמביא לבידוד היהודים והיהדות על ידי ניכור ושנאה מן העולם כולו. הם מלבים אש של שנאה ופחד המכילה והורסת כל חלקה טובה.

אנו, ראשי ארגונים ומוסדות ההגנים בתורה ומלמדים אותה, מאמינים בכל ליבנו שתורת ישראל וצמיחתה בארץ ישראל של היום - חייבת להפריד בין אויב, לאזרת, בין הקם להורגו - לגר התושב, עליו התורה אמרה:

"כְּאֶזְרַח מִמֶּם יִהְיֶה לָכֶם הַגֵּר אִתְּכֶם וְאַהֲבַתְּ לּוֹ כְּמוֹךְ כִּי גֵרִים הֵייתֶם בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם אֲנִי ה'."
היהדות בה אנו מאמינים אוהבת אדם, מאירת פנים ורודפת שלום ואינה סובלת אפליה מכל סוג שהוא.

היהדות שלנו והדמוקרטיה הישראלית שלובות יחדיו.

"לא מצא הקדוש ברוך הוא כלי מחזיק ברכה לישראל אלא השלום שנאמר ה' עוז לעמו ייתן ה' יברך את עמו בשלום."

באדיבות אתר מכון הרטמן.

ארגונים משותפים

פעילות משותפת של יהודים וערבים מתקיימת על בסיס קבוע בארגוני עובדים משותפים, באגודות ספורט ובתנועות הנוער. כמו כן, ישנם ארגונים שחברים בהם יהודים וערבים, הפועלים במגמה לצמצם ולמתן את המתח בין יהודים לערבים.

סיכום !

השסע הלאומי מקורו בסכסוך על ארץ ישראל בין יהודים וערבים ובמחלוקת על זהותה היהודית של מדינת ישראל. הוא בא לידי ביטוי בתופעות שונות, וניזון מאירועים רבים. לצד קיומם של גורמים המעמיקים את השסע הלאומי בישראל, מוסדות המדינה וגורמים חברתיים יהודיים וערביים עושים מאמצים לשמור על מערכת יחסים מכבדת, להבטיח שוויון בין האזרחים ולהגן על יציבותן של החברה והמדינה.

החברה האזרחית

התאגדויות הפועלות למען חיים

משותפים

משימה:

היכנסו לאתרים הבאים ותארו

את הפעילות של כל אחת

מההתאגדויות האזרחיות:

סיכוי - עמותה לשוויון אזרחי

יד ביד - המרכז לחינוך יהודי-ערבי

בישראל

נווה שלום

גבעת חביבה

קרן אברהם

המרכז היהודי-ערבי

לפיתוח כלכלי

התיאטרון הערבי-יהודי ביפו

מפגשים בין דתיים

אלה

★ **אזרח ציון בפעולות לא מספר**

צמותת או ארגונים.

★ **כיצד, אדעתם, עלויות הפעולות**

האלו אחת את הלסך האומי.

נאקו ולגבתם.

מפגשים מהסוג האישי

★ **א. האם יש מסגרות להבין אתם**

נפאלים עם דרוזים וצ'רבים?

תארו חוויות מאפאל כזה.

★ **ב. חסלו ברלת את האתר לא**

"יד ביד" (המרכז לחינוך יהודי-ערבי בישראל).

האם, אדעתם,

יש אכרחה את אפאל האנים ובתי

הספר בדו אלונים?

1. ציינו איזו מהפעולות הבאות עשויה למתן את השסע ואיזו עלולה להחריפו. נמקו תשובתכם.
 - א. השתתפות של יהודים וערבים באגודות ספורט משותפות.
 - ב. הקמת בתי ספר נפרדים לילדים יהודים וערבים.
 - ג. חיוב התלמידים היהודים ללמוד את השפה הערבית ולהבחן על כך.
 - ד. הטלת חובת שירות אזרחי על ערביי ישראל.
2. קראו את שלושת הקטעים.

- א. הסבירו מהם גורמי השסע לפי כל אחד מהכותבים.
- ב. האם, לדעת כל אחד מהכותבים, ניתן לאחות את השסע? כיצד הם מנמקים את עמדתם?

א. "בשני התחומים - הפוליטי והכלכלי-חברתי - לא צפוי 'פתרון' בעתיד הנראה לעין, כיוון שהערבים התבצרו בגישה שאינה מאפשרת אותו. פסילת מדינת הלאום היהודית אינה עוד עמדה, אלא חלק חשוב של הזהות שלהם, ולאורה הם מחנכים את ילדיהם.

"האתגר הניצב בפני הרוב היהודי הוא הסתלקות מן היעד הבלתי ריאלי בעליל של 'פתרון', בהיעדר שותף ערבי-מוסלמי... ראוי שנתמקד בהעמקת השוויון האזרחי ובחיזוק אדניה של המדינה היהודית.

"העמקת השוויון לא תשנה את איבת הערבים... אך תתרום לחיזוק החברה הפתוחה בישראל והמאפיינים הדמוקרטיים של המדינה. חיזוק אופייה היהודי (למשל: על ידי חקיקה שתעגן את בכורתה של השפה העברית ואת הערבית כשפה רשמית שנייה) יקשה על הגורמים הערביים הרדיקליים [הקיצוניים], ושותפיהם בשולי החברה הישראלית, לכרסם באושיותיה של מדינת הלאום שכונן העם היהודי.

"חיזוק שני המרכיבים - היהודי והדמוקרטי - דרוש כשלעצמו מטעמים ציוניים, אך הוא יעיל מאוד גם כדי לסכל את מאבקם של שוחרי רעתה של ישראל מבית ומחוץ".

(ד"ר דן שיפטן, "האיבה הערבית תישאר", ynet, 13.11.2011).

ב. "מבנה המדינה ומוסדותיה משקפים תפיסה אידיאולוגית שלטת, שכופה הקבוצה הגדולה, השולטת כלכלית, חברתית ופוליטית... מבנה המדינה אינו משקף את זהותן התרבותית ואת האינטרסים הפוליטיים של הקבוצות הילידיות, כפי שהן מגדירות אותם... שינוי מדיניות חלוקת המשאבים בלבד אינו מספק מענה לשאיפותיהן של קבוצות ילדות".

(פרופ' אמל ג'מאל, "זכויות קיבוציות למיעוטים מקוריים - היבטים תיאורטיים ונורמטיביים", בתוך אלי רכס ושרה אוסצקי לזר, מעמד המיעוט הערבי במדינת הלאום היהודית, אוניברסיטת תל אביב וקרן אדנאואר, 2005, עמ' 38-39).

ג. "מדיניות האפליה הנהוגה בישראל גורמת לניכור הערבים מהמדינה, אינה מעניקה להם תמריצים לשקול מחדש את עמדתם ודוחקת בהם... [לנקוט] עמדה פרו-ערבית מובהקת. כל עוד הסכסוך יימשך, יוסיפו ערביי ישראל לתמוך בעמדה פרו-ערבית בכל סכסוך עם העולם הערבי. רק הסדר עם הפלסטינים, ואפילו שלום קר כמו השלום עם מצרים ועם ירדן, עשוי ליצור דינמיקה שתשחק את העמדה הפרו-ערבית".

(פרופ' סמי סמוחה, "הערבים בישראל ומלחמת לבנון השנייה", מופיע באתר אוניברסיטת חיפה, אופקים 33, אוקטובר 2006).

3. הציגו לאיזה נושא או עמדה התחברתם בפרק - והסבירו מדוע.

חלק שני: השסע הדתי-חילוני בחברה היהודית

בחברה היהודית בישראל קיימת מערכת משותפת של ערכים, סמלים ומנהגים, השאובים מן הדת והמסורת היהודית, אבל קיימות גישות שונות בדבר אופייה הרצוי של המדינה. בין היתר נסובה המחלוקת בשאלת מידת השפעה של הדת היהודית על המדינה. במילים אחרות, המחלוקת היא על אופי הקשר בין הדת והמדינה: יש הסבורים שהדת צריכה להשפיע על עיצוב אופייה של המדינה בחקיקה, בפסיקה ובמרחב הציבורי, אחרים סבורים שהשפעת הדת צריכה להיות מצומצמת, ויש הסבורים שלא צריכה להיות לדת כל השפעה, והמרחב הציבורי אמור להיות חף מכל דת שהיא.

יש להדגיש, כי אין חפיפה מוחלטת בין הזהות האישית מבחינה דתית לבין עמדתו של האדם בנושאי דת ומדינה. לדוגמה, אדם יכול להיות חילוני ובכל זאת לתמוך בחקיקה דתית הקובעת שהנישואין בישראל יתקיימו על פי ההלכה היהודית, ואדם דתי עשוי להתנגד לחובת נישואים דתיים.

בחלק זה נתמודד עם השאלות הבאות:

- מהם הדגמים של יחסי דת ומדינה במדינות שונות?
- מהם הגורמים לשסע הדתי-חילוני?
- כיצד השסע הדתי-חילוני בא לידי ביטוי?
- מהן הדרכים להתמודד עם השסע בין דתיים לחילוניים?

מהם הדגמים של יחסי דת ומדינה במדינות שונות?

את מידת השילוב בין דת ומדינה במדינות השונות ניתן להדגים על רצף, החל בתיאוקרטיה - מדינה דתית, שבה חוקי הדת הם חוקי המדינה (כגון איראן, שהיא תיאוקרטיה שאינה דמוקרטית), עד מדינה שבה קיימת הפרדה מוחלטת בין דת ומדינה. במדינות דמוקרטיות מסוימות קיימת דת רשמית וכנסיית מדינה. כך למשל בבריטניה, שבה הדת האנגליקנית היא דת המדינה, ראש המדינה - המלך - חייב להיות אנגליקני והוא גם ראש הכנסייה, והשלטון מעורב בענייני הכנסייה.

במדינות אחרות יש מספר דתות מוכרות, שמעמדן שווה מבחינה חוקית. למשל, גרמניה ובלגיה. המדינה אינה מתערבת בנושאים דתיים, אך מממנת את מוסדות הדת על ידי "מס כנסייה", מתוך הכרה בחשיבותם של שירותי דת. במדינות הללו יש גם לימודי דת בבתי הספר הממלכתיים - בחלקם לימודי חובה ובחלקם לימודי רשות. בארה"ב ובצרפת מתקיימת הפרדה בין דת ומדינה. כלומר, המדינה אינה מתערבת בענייני הדת, אינה משלבת חקיקה דתית בחוקי המדינה, אין לימודי דת בבתי ספר ציבוריים, והמדינה אינה מממנת לימודי דת ושירותים דתיים.

רוב המדינות הדמוקרטיות מצויות על פני הרצף, וקיים בהן שילוב כזה או אחר של הדת במדינה. ראוי עוד לציין, כי מעמדה של הדת במדינה אינו מבטא בהכרח את מידת הדתיות של האזרחים. ארה"ב, למשל, שם קיימת הפרדה בין הדת למדינה, היא אחת ממדינות המערב בעלת השיעור הגבוה ביותר של אזרחים המאמינים באל ובדת. חשוב להדגיש גם כי כל המדינות הדמוקרטיות אמונות על חופש דת, וקיים איסור אפליה על רקע דתי בכל המדינות שהוזכרו.

תיאוקרטיה

מקורה במונחים היווניים תיאוס = אל, וקרטיה = שלטון. כלומר, שלטון האל.

* התיקון הראשון לחוקה האמריקאית קובע כי

"הקונגרס לא יחוקק שום חוק שישליט דת-מדינה רשמית או שיאסור את חופש הדת".

בדגל בריטניה יש שלושה צלבים, המסמלים שלושה קדושים נוצרים.

שאלת חשיבה:

★ איזה דגם של יחסי דת ומדינה מתקיים בישראל?

מהם הגורמים לשסע הדתי-חילוני?

איור: גדעון קייר.

נושאי המחלוקת העיקריים הם:

- שילוב חקיקה דתית בחוקי המדינה
- צבינה של השבת
- המעמד האישי (נישואין וגירושין)
- גיוס בחורי ישיבות לצה"ל
- מיהו יהודי והכרה בגוירים
- מעמד הזרם הרפורמי והזרם הקונסרבטיבי
- התערבות רבנים בפוליטיקה

שילוב חקיקה דתית במערכת החוקים של ישראל

כאשר עוסקים בחקיקה דתית, יש לעשות הבחנה בין חקיקה הקובעת נורמות התנהגות שמחייבות את כלל האזרחים, כמו חוק בתי דין רבניים, לבין חקיקה שנועדה לאפשר לדתיים לקיים את אורחות חייהם. למשל, פקודת מאכל כשר לחיילים. נציג עמדות שונות בנושא, החל באלה המעוניינים בהחלת חוקי ההלכה במדינה, עבור במי שמעוניינים בשילוב חלקי של חוקי ההלכה, וכלה בדורשים הפרדה בין דת ומדינה.

יש המבקשים **לשלב בחוקי המדינה** רכיבים רבים מן ההלכה היהודית, ורואים בכך אמצעי חשוב לעיצוב דמותה של ישראל כמדינה בעלת ערכים יהודיים, דתיים ולאומיים, מתוך הכרה שאחד מתפקידיה של המדינה הוא לעצב את אופיו של המרחב הציבורי, בדומה לתפיסה הרפובליקנית.²⁰ באשר לטענה בדבר כפייה דתית שנובעת מחקיקה דתית, תשובתם היא שכל החוקים הדתיים התקבלו ברוב פרלמנטרי, והוא כלל גם חברי כנסת חילונים שמסורת ישראל יקרה להם. לפיכך, לא מדובר בכפייה של סיעוט דתי על רוב חילוני.

עמדה התומכת בחקיקה דתית חלקית

"ההלכה היהודית עצמה שוללת אכיפת קיום מצוות בכוח"

"אין לצדד בהשלטת ההלכה הדתית כולה על כלל האוכלוסייה היהודית בדרך של חקיקה, מכל מקום אין לשלול השלטת נורמות מסוימות מתוך המערכת הדתית, וזאת לאור אופייה של מדינת ישראל כמדינה יהודית.

"בהכרזת העצמאות נקבע, כי מדינת ישראל היא מדינה יהודית דמוקרטית, והכנסת קבעה את אופייה היהודי והדמוקרטי של המדינה בכמה מחוקי היסוד שלה. דוגמא לכך היא חוק איסור מכירת חמץ במקומות ציבוריים. חוק זה לא בא לאסור על הפרט אכילת חמץ בפסח. אילו זו היתה מטרתו, הייתה בכך משום התנגשות לא רק עם עקרונות הדמוקרטיה, אלא גם עם עקרונות ההלכה היהודית עצמה, השוללת אכיפת קיום מצוות בכוח. במציאות מימנו, מטרת החוק היא לקיים בימי הפסח צביון יהודי לפרהסיא [המרחב הציבורי] של המדינה".

(פרופ' אליאב שוחטמן, "חקיקה דתית בחברה חילונית", מחניים, במה להגות ולתרבות יהודית, תשנ"ו, גיליון 13, מרכז ספיר לתרבות ולחינוך יהודי)

20 ראו פרק י"א, "תפיסות דמוקרטיות ליברליות: האינדיבידואלית, הרפובליקנית והרב-תרבותית", בחלק השני.

יש המצדדים **בחקיקה השואבת השראה** מערכים יהודיים מתוך תפיסה לאומית ולא דווקא דתית, כיוון שחקיקה כזו מבטאת, לדבריהם, את המסורת והתרבות של העם היהודי. חלקם רואים את המקורות היהודיים כמשתלבים עם תפישות ליברליות, וסבורים שחקיקה היונקת מהמקורות היהודיים תעודד **שמירה על זכויות אדם**. למשל, "חוק לא תעמוד על דם רעך".²¹

★ כִּי כִּי אֵינִי מֵאֲמֵר בְּתַלְמוּדֵי אֵת חוֹק לֹא מֵאֲמֵר אֶל דָּם יִרְקֶה?

Fotolia© Photographeu.eu.

בין המתנגדים לחקיקה דתית יש העושים זאת מטעמים ליברליים, מתוך רצון לעצב את ישראל כמדינה ליברלית, חילונית, מערבית. לדבריהם, חקיקה דתית פוגעת בחופש המצפון ובחופש הדת. חלק מהמתנגדים מוסיפים כי ההלכה היהודית מכילה מצוות הפוגעות בשוויון ואינן מתאימות לעולם המודרני בו אנו חיים.

יהודים דתיים שמתנגדים לחקיקה דתית סבורים כי היא משניאה את הדת על החילונים, וכי קיום אורח חיים דתי הוא עניין לבחירה ולא לחקיקה מחייבת. יתר על כן, כדי לחוקק חוקים דתיים צריך להתפשר עם המתנגדים, ופשרה כזו פוגעת בערכי הדת. לדבריהם, מכל הטעמים הדתיים האלה מוטב להימנע מחקיקה דתית, ולנסות להשיג את קיום אורח החיים הדתי בדרכי נועם ושכנוע.

עמדה מורכבת בנושא חקיקה דתית

חקיקה דתית - טוב או רע או לא נורא

"החוקים לכאורה מגדירים זהות, ובשל כך ראו קודמינו בתחילת שנות המדינה את המשימה העיקרית בקיבוע זהות זו בספר החוקים של המדינה... הצלחתם בסוגיה זו הייתה חלקית בלבד. הדבר נובע בראש ובראשונה מבעיה שורשית שהיא בלתי ניתנת לפיתרון: היכולת להכניס לספר החוקים של מדינה אזרחית זהות דתית היא מוגבלת לכתחילה, ועל כן קיים צורך למיין את המצוות השונות, ולקבוע מהו מגדיר זהות ומה פחות חשוב. על כן, נאלצנו להגדיר את השבת כמאפיין זהות אך לא את איסור הריבית, את הכשרות כמאפיין זהות אך לא את איסור שעטנז, וכדומה. מעבר לכך, כלל לא ברור הערך הדתי של ביסוס זהות יהודית על חוקי מדינה חילונית..."

"האם החקיקה הדתית העצימה את הזהות היהודית של מדינת ישראל? במידה רבה - כן. היא יצרה נורמות בסיס של השלטון (כשרות במוסדות ממלכתיים; שבת ציבורית; נישואין וגירושין על פי ההלכה), והיא גם ביטאה ויצרה את הקונצנזוס הלאומי, שכן רוב מוחלט של אזרחי מדינת ישראל היהודים רואים בחוקי המדינה כמעצב זרם מרכזי..."

"דומה שהכרח לדון מחדש בשאלה של חקיקה דתית בשל שתי סיבות עיקריות. ראשית - מתברר כי החוק הוא מעצב זהות חלש ביותר במדינת ישראל. כאשר ישנה התנגדות אזרחית ציבורית לחוק מסוים, הוא נעקף בדרכים שונות: המערכת הממלכתית אינה משקיעה באכיפתו (כמה פקחים מועסקים בניסיון למנוע עבודה בשבת?); אזרחי המדינה מוצאים דרכים לעקוף את החקיקה (נישואי קפריסין, ובעבר אפילו ביריחו)... שנית - לחקיקה הדתית ישנו מחיר כבד. העידן בו אנו חיים מתאפיין בהתנגדות להתערבות ציבורית וקהילתית בחיים הפרטיים, בבחירה חופשית של האדם, בריבוי זהויות וכו' - ועל כן החקיקה יוצרת פעמים רבות עוינות גוברת והולכת. החלום כאילו הגברת החקיקה (שינוי נוסח חוק החמץ לדוגמה) תביא ליותר שמירת יהדות ואהבתה, ולזהות יהודית עמוקה יותר של המדינה, מתנפץ לנגד עינינו כמו כל החוקים האלה".

(מעובד מתוך הרב יובל שרלו, "חקיקה דתית - טוב או רע או לא נורא", מתוך אתר ישיבת ההסדר "אורות שאול")

★ כִּי כִּי אֵינִי מֵאֲמֵר בְּתַלְמוּדֵי אֵת חוֹק לֹא מֵאֲמֵר אֶל דָּם יִרְקֶה?

21 ראו פרק ה', "המאפיינים היהודיים של המדינה, הלכה למעשה", חלק ראשון.

עמדות בנושא צביונה של השבת ברשות הרבים

בין שתי הקבוצות - הדתיים והחילונים - מתנהל מאבק על צביון השבת בפרהסיה. עיקר המחלוקת הוא בשאלה אם השבת תהיה יום של שבתה מלאה, יום ככל הימים או יום מנוחה המוקדש לתרבות ולבילויים?

נימוקים דתיים לשמירת שבת

1. זכר למעשה בראשית - "כי ששת ימים עשה ה' את השמיים ואת הארץ... וינח ביום השביעי, על כן בירך ה' את יום השבת ויקדשהו" (שמות כ', ח'-י"א): השבת היא זיכרון למעשה הבריאה ומשמשת בסיס לאמונה באל אחד.
2. תפיסה חברתית-דתית - "ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך, ויום השביעי שבת לה' אלוהיך, לא תעשה כל מלאכה, אתה ובנך ובתך ועבדך ואמתך ושורך וחמורך וכל בהמתך וגרך אשר בשערך, למען ינוח עבדך ואמתך כמוך" (דברים ה', י"ד): כל אדם ובעל חיים זקוק ליום מנוחה, שבו ישבות מעמלו.

המחלוקת העקרונית עולה על פסים מעשיים בנושאים כמו הפעלת תחבורה ציבורית, נסיעה בקרבת שכונות דתיות, פתיחת בתי קולנוע, תיאטראות ומקומות בילוי בערבי שבת, פתיחת מרכזי קניות ועבודה בשבתות ובמועדי ישראל.

שבת במרחב הציבורי - כיצד?

• **תפיסה דתית:** השבת מהווה סמל לעם היהודי, נתפסת כשומרת על שלמותו וייחודו, ועל כן חלק מן הדתיים מבקשים שעמדתם, הרואה בשבת יום של קדושה, שבו הם שובתים ממלאכה באופן מלא, תבוא לידי ביטוי במרחב הציבורי. על פי תפיסה זו, המדינה צריכה למנוע כל פעילות מסחרית או ציבורית הכרוכה בחילול שבת, למעט פעילויות חיוניות למניעת סכנות, כגון בתי חולים, כיבוי אש, משטרה וצבא. יש להדגיש כי גם תומכי הגישה הדתית לשבת במרחב הציבורי לא מתיימרים לכפות באמצעות חוקי המדינה על אנשים פרטיים להימנע מלחלל שבת באופן פרטי.

• **תפיסה חברתית:** כל אדם זקוק ליום מנוחה. לכן, המדינה צריכה לאסור על מעסיקים להעסיק עובדים ביום המנוחה השבועי. המשמעות היא השבת פעילות המשק, כדי לאפשר מנוחה שבועית לעובדים. המדינה לא משאירה את העניין להסכם בין העובד והמעביד, כי מי שנדרשים לעבוד ביום המנוחה השבועי במפעלים ובבתי מסחר הם בעיקר אנשים משכבות סוציו-אקונומיות נמוכות, שאין להם יכולת להכתיב תנאים למעבידיהם. אם המדינה לא תכפה יום מנוחה, הם לא יצליחו לדרוש אותו בכוחות עצמם.

על פי גישה זו חשוב גם שיום המנוחה יהיה אחיד בכל המדינה, כדי שבני המשפחה העובדים במקומות שונים, ולומדים בבתי ספר, יוכלו לבלות יחדיו. על יסוד הצורך החברתי ביום מנוחה שבועי נבחר בישראל דווקא יום השבת - הן מתוך כבוד למסורת היהודית והן כדי לאפשר לעובדים דתיים להשתלב בשוק העבודה ללא מגבלות (שהוא צורך חברתי בפני עצמו).

• **תפיסה לאומית-תרבותית:** השבת צריכה להיות יום מיוחד בשל נימוקים לאומיים. אחד העם וביאליק היטיבו לנמק תפיסה זו.

איור: גדעון קייר.

יותר משישראל שמרו את השבת, שמרה השבת אותם

"אין צורך להיות מדקדק במצוות בשביל להכיר בערך השבת. מי שמרגיש בליבו קשר אמיתי עם חיי האומה בכל הדורות, לא יוכל בשום אופן לצייר לו מציאות של עם ישראל בלי שבת. אפשר לומר בלי שום הפרזה, כי יותר משישראל שמרו את השבת, שמרה השבת אותם".

(אחד העם, "שבת וציונות", חוברת ו', סיון תרנ"ח, 1898)

בלי שבת אין ישראל, אין ארץ ישראל ואין תרבות ישראל

"בפעם הזאת לא על שמירת המצוות בכלל דיברתי, אלא ייחדתי את הדיבור על שמירת השבת, שהיא שקולה בעיניי לא רק כשמירת כל תרי"ג המצוות הישראליות, כדברי חכמינו, אלא כשמירת תורת האדם כולה... בלי שבת אין ישראל, אין ארץ ישראל ואין תרבות ישראל".

(חיים נחמן ביאליק)

(הציטוטים לקוחים מתוך פרופ' אביעד הכהן, "יום מנוחה במדינה יהודית ודמוקרטית", אתר דעת).

★ פסביון טצד פתסיסה פלאומית-תעבומית בארץ אידי ביטוי בדברי אחד פאן וביאליק. בסט 1000 תלובתם.

שבת כיום מנוחה ובליו או יום ככל הימים

חלק ניכר מהציבור החילוני מעדיף לייעד את השבת למשפחה, לבליו ולהנאה. כדי לאפשר זאת הם מעוניינים שמקומות העבודה שעוסקים בתרבות ובליו יפעלו בשבת. כך גם התחבורה הציבורית צריכה לפעול, כדי לאפשר לאנשים לבקר אלה את אלה, לבלות בחיק המשפחה המורחבת ולהגיע למקומות הבליו, ההעשרה התרבותית, חיק הטבע וכדומה. לשיטתם, העובדה שאין תחבורה ציבורית בשבתות פוגעת באופן חמור במיוחד בנוער ובאוכלוסיות חלשות, שאין ברשותם רכב פרטי.

יש גם ישראלים המעוניינים שהשבת תיראה כשאר ימות השבוע. הם תומכים בפתיחת עסקים מלאה בשבת ובמתן אפשרות לעבוד בשבת בכל עבודה שהיא, ללא מגבלות, כבכל יום רגיל.

נישואין וגירושין על פי ההלכה היהודית

חוק שיפוט בתי הדין הרבניים (נישואין וגירושין) קובע כי הכרת המדינה בנישואים וגירושים של יהודים תתבצע אך ורק לפי חוקי ההלכה היהודית, וזאת על פי פרשנותו של הזרם האורתודוקסי ביהדות. תומכי החוק ביססו את עמדתם בעיקר על הרצון לשמור על האחדות של עם ישראל, ולוודא שלא ייווצרו קבוצות אשר בניהן לא יוכלו להינשא זה לזה.* נימוק נוסף הוא הרצון לבטא בדרך זו את היותה של מדינת ישראל מדינה יהודית. תומכי חוק אלה מדגישים שהחוק אינו מונע מיחידים לקיים זוגיות כרצונם, אלא עוסק רק בהכרה הציבורית של המדינה בנישואים. זו, לדעתם, צריכה להיות מונחית גם מערכים קולקטיביים של המדינה.

המתנגדים לאכיפת נישואין דתיים בחקיקה טוענים שהכפיפות לחוקי הדת מונעת מ"פסולי חיתון" ** ומבני זוג השייכים לדתות שונות להינשא בישראל, מונעת מעולים מברה"מ לשעבר, שאינם יהודים על פי ההלכה אך בעלי זהות לאומית יהודית, להינשא לבני זוג שהם יהודים על פי ההלכה, מונעת הכרה בנישואים חד-מיניים, בניגוד למגמה שמתפתחת ברחבי העולם, מותירה נשים עגונות, שאינן יכולות להשתחרר מנישואיהן גם במצבים של סרבנות גט זדונית מצד הבעל, ופוגעת בשוויון כלפי נשים. עוד טוענים המתנגדים, שהכפיפות לחוקי הדת מכריחה רבים להינשא בטקס דתי שאינו מקובל עליהם, ובכך פוגעת בחופש הדת בחופש מדת ובשוויון.

* מגילות יוחסין

נישואין ובעיקר גירושין שלא על פי ההלכה עלולים לגרום לריבוי ממזרים על פי ההלכה. לילדים אלה לא יתאפשר להינשא בנישואים דתיים, והדבר יחייב רישום מגילות יוחסין.

** פסולי חיתון

אנשים שאינם יכולים להינשא זה לזה על פי ההלכה, כמו כהן וגרושה.

"פגיעה בשוויון הנשים"

"ההסדר החוקי-חוקתי הקיים בנושא דת ומדינה פוגע גם בשוויון הנשים. חוק שיווי זכויות האישה קובע ש'דין אחד יהיה לאישה ולאיש לכל פעולה משפטית, וכל הוראת חוק המפלה לרעה את האישה באשר היא אישה... אין נוהגים לפיה'.

"עיקרון זה מופר בגין הפיכת דיני האישות הדתיים לדיני אישות ממלכתיים, שהרי בנושאים כגון זכאות לגירושין (רק גברים מעניקים גט) והיכולת להינשא מחדש אין שוויון בין גברים לנשים".

משימה ברשת:

★ בדקו בחוק איך פנילו (תל"י-1950) פילרלי ובלתי מדויקת דמוקרטיה נוספות אם קיימות מקבלות חוקיות אל מי לרובים אפילו: מבחינת איך פנילו, נילאי קרובים ונילואים חד-מיניים.

(פרופ' בנימין נויברגר, "היבטים חוקתיים של יחסי דת ומדינה", זמן יהודי חדש, כרך רביעי, ירושלים: "כתר" ו"למדא" ובאדיבות "קרן פוזן", 2008, ע' 429).

★ הסבירו אל אלו צרכים מקום הכותב את התנגדותו לחוק בתי דין יבניים.

נישואים אזרחיים

יהודים חילונים ודתיים לא מעטים תומכים במתן אפשרות להינשא בנישואים אזרחיים לכלל אזרחי המדינה. מדובר בנישואין שנערכים על ידי נציג רשות אזרחית ולא על ידי נציג של מוסד דתי. בני זוג יכולים להירשם בנישואים אזרחיים, להכריז על עצמם כמשפחה, ולקבל מעמד של זוג נשוי מול רשויות השלטון - לצורכי מיסוי, ביטוח לאומי, הטבות רפואיות, סיוע בדירור ועוד. התומכים בקיומם של נישואין אזרחיים לכל אינם מתנגדים לכך שבני זוג יוכלו להינשא בנוסף בנישואים דתיים.

חוסר היכולת של חסרי דת להינשא בישראל הביא לחקיקת חוק ברית הזוגיות לחסרי דת (התש"ע-2010)

החוק אומר בין השאר:

הזכאים לערוך ברית זוגיות ולהירשם במרשם הזוגיות:

בני זוג חסרי דת, המסכימים לבוא בברית הזוגיות, רשאים לערוך ברית זוגיות בפני רשם הזוגיות ולהירשם במרשם הזוגיות, בהתקיים התנאים המפורטים להלן

(1) הם בני 18 שנים לפחות;

(2) הם תושבי ישראל;

(3) הם רשומים במרשם האוכלוסין כחסרי דת;

שירות בחורי ישיבות חרדים בצה"ל²²

מחלוקת חריפה מפצלת את הציבור בישראל באשר לדחיית השירות בצה"ל של תלמידי ישיבות, ואף שחרורם משירות כל עוד הם לומדים בישיבה, בהתאם לתפיסת "תורתם אומנותם". ראשיתו של ההסדר בהחלטה של ראש הממשלה דוד בן-גוריון, עוד במהלך מלחמת השחרור, והוא כלל בזמנו 400 תלמידי ישיבות. הגידול הדמוגרפי של החברה החרדית, והבחירה של בני 18 חרדים להעדיף את המשך הלימוד בישיבה על פני שירות צבאי ויציאה לשוק העבודה לאחר מכן, הביא לגידול מואץ במספר הדוחים את שירותם. בפועל, דחיית השירות הביאה למעשה לשחרור משירות צבאי של רוב תלמידי הישיבות החרדיות, אשר מספרם הוערך ב-2012 ב-54,000²³.

לע"מ.

22 הסוגיה תורחב, בפרק ל"ח, "עמדות על דמותה הרצויה של מדינת ישראל", חלק רביעי.

23 דו"ח ועדת פלסנר 2012, עמ' 38.

בשנת 2012 בג"ץ פסל חוק שהסדיר את דחיית הגיוס לבחורי ישיבות, לאחר שקבע ברוב דעות כי החוק פוגע פגיעה בלתי מידתית בשוויון ביחס לאוכלוסיות היהודיות האחרות המשרתות בצבא. בשנת 2014 נחקק תיקון נוסף לחוק שירות ביטחון, הקובע לציבור החרדי מכסות גיוס הדרגתיות, לצד הסדרה חוקית לדחיית גיוס או פטור מגיוס לכל יתר בחורי הישיבות. ב-2015 תוקן החוק, בוטלו בו הסנקציות הפליליות ומכסות הגיוס הקבועות בו צומצמו ונפרסו למשך זמן ארוך יותר.

הגדרת מיהו יהודי²⁴

הציבור האורתודוקסי החרדי והדתי, וגם חלק מהציבור המסורתי, מגדירים יהודי בהגדרה דתית, על פי ההלכה הקובעת: יהודי הוא אֵךְ ורק מי שנולד לאם יהודייה או מי שהתגייר על פי ההלכה האורתודוקסית, כלומר עבר מילה, טבילה וקיבל על עצמו לקיים מצוות.

ויקיפדיה. קריקטורה של יוסף בס, היוצר אבישי טייכר, cc-by-sa-2.5.

לעומתם, חלק מהחילונים טוענים שהגדרתו של אדם כבן הלאום היהודי צריכה להתבסס על כך שהוא מגדיר את עצמו יהודי, מזדהה עם העם היהודי ותורם למדינת ישראל, ואין משמעות להבחנה הדתית בין "בן לאם יהודייה" לבין "בן לאב יהודי". אחרים מצדדים בהגדרה תרבותית-חברתית: אדם שגדל בארץ והתחנך על פי התרבות הישראלית.

כ-4% מאזרחי ישראל מוגדרים כ"חסרי דת". מדובר בעיקר באנשים שעלו לישראל מכוח חוק השבות ואינם מוגדרים יהודים על פי ההלכה, אך מבחינה סוציולוגית, בהיותם בנים למשפחות יהודיות ומעורים בארץ, הם רואים את עצמם יהודים וכך גם רואה אותם הסביבה.

מעמדם של הזרמים הדתיים הקונסרבטיבים והרפורמים²⁵

רוב הציבור הדתי והממסד האורתודוקסי-ההלכתי במדינת ישראל - הרבנות הראשית ובתי הדין הרבניים - מתנגדים להכרה בזרם הקונסרבטיבי ובזרם הרפורמי כזרמים יהודיים דתיים לגיטימיים. הם אינם מכירים ברבנים מהזרמים האלה כמוסמכים לעסוק ברבנות, לערוך טקסים דתיים, כמו טקסי נישואין וגירושין, או לכהן במועצות דתיות. זאת, אף כי זרמים אלה הם רוב מניינה של יהדות ארצות הברית - התפוצה היהודית הגדולה בעולם אחרי זו שבמדינת ישראל.

לעומתם, היהודים הקונסרבטיבים והרפורמים קוראים לפלורליזם דתי ולשוויון בין הזרמים, ודורשים שהטיפול בנושאים הדתיים לא יהיה נתון לסמכותו הבלעדית של הזרם האורתודוקסי, שרבנים רפורמים וקונסרבטיבים יוכלו לקיים טקסי נישואין, ושהם יוכרו על ידי המדינה.

שינוי קל נרשם ב-2005, כאשר בג"ץ חייב את המדינה להכיר ולממן גיור רפורמי,²⁶ והכיר בגיורים המתקיימים בחו"ל, במתכונת המכונה "גיור קפיצה". מדובר בגיורים שבהם המתגייר החל את התהליך בארץ ומסיים אותו בחו"ל, לא במסגרת קהילה יהודית אליה הוא שייך. ב-2012 החלה המדינה לשלם שכר גם לרבנים לא אורתודוקסים, ואנשי הזרמים הללו רואים בכך פריצת דרך להשוואת מעמדם.

24 ראו דיון על הנושא, פרק כ"ה, "אזרחות ושבות", בחלק השלישי, ובפרק ו', "מדינת ישראל מדינת העם היהודי", בחלק הראשון.

25 קראו על הזרמים בפרק ו', "מדינת העם היהודי", בחלק הראשון.

26 בג"ץ 11585/05, "התנועה ליהדות מתקדמת נגד משרד הקליטה ואחרים".

התערבות רבנים בפוליטיקה

התופעה שבה רבנים מביעים דעה בעניינים פוליטיים, ואף מוציאים פסקי הלכה בנושאים השנויים במחלוקת פוליטית, מעוררת התנגדות אצל רבים בציבור החילוני. ההתנגדות גדולה במיוחד כאשר פסקי ההלכה ועמדות הרבנים מתנגשים עם חוקי המדינה או עם תפיסות של חלקים רחבים בציבור. למשל, פסקי הלכה לסירוב פקודה בעת פינוי יישובים יהודיים מעבר לקו הירוק. לעומתם יש הטוענים כי לרבנים יש זכות להביע דעתם בנושאים פוליטיים כמו שיש לאנשי רוח ממגזרים שונים.

שאלה:

★ *האם נתקלמת בביטויי ציונות בין דתיים לחילוניים - וכיצד התמודדתם איתם?*

כיצד השסע הדתי-חילוני בא לידי ביטוי?

לא אחת הופכים גילויים של עוינות וחשדנות בין יהודים חילונים ליהודים שומרי מצוות להפגנות, ולא פעם מידרדרות הפגנות כאלה לאלומות מילולית. ביטוי נוסף של השסע הוא פניות תכופות לבתי המשפט, ובייחוד לבג"ץ, על מנת שיכריעו במחלוקות. למרות זאת, לא תמיד מקבלים הצדדים את הכרעות בתי המשפט, וכשהפרת החוק ניזונה ממניעים אידיאולוגיים, קיים חשש לפגיעה בשלטון החוק.

מהן הדרכים להתמודד עם השסע בין דתיים לחילונים?

הניסיון לגשר על המתחים בין הקבוצות דורש מאיתנו לבחון מה משותף לקבוצות השונות. מכנים משותפים רחבים מחברים בין יהודים חילונים ליהודים דתיים או חרדים כמו זהות לאומית משותפת, גורל משותף, היסטוריה, שפה ותרבות משותפים. מרבית הציבור היהודי מכבד את המסורת, מקיים טקסים בחגים היהודיים ומביע רצון להמשיך לחיות ביחד במדינה היהודית היחידה על פני הגלובוס. בנוסף, במקרים רבים קיימים מכנים משותפים - מלאים או חלקיים - בשל העובדה שאלה וגם אלה שותפים לתרבות ולאורח החיים המערביים. תנאי נוסף לגישור הוא אימוץ התנהגות סובלנית לאחר ומתן לגיטימציה לשונה. כלומר, קבלת "האחר" - גם אם דעותיו ומנהגיו אינם מקובלים. כדי להתמודד עם השסע התפתחו בישראל מנגנונים ממוסדים ולא ממוסדים.

מנגנונים ממוסדים

- **שיטת בחירות יחסית** - השיטה מאפשרת ייצוג בכנסת לקבוצות בחברה באופן יחסי לכוחן באוכלוסייה, וכך מתאפשר ייצוג לקבוצות דתיות (למשל, דתיים-לאומיים וחרדים) ולקבוצות חילוניות המבקשות לראות בחילון המדינה ערך משמעותי. נציגי הקבוצות יכולים לבטא את עמדותיהן ואת האינטרסים שלהן בבית המחוקקים, ויכולים להשפיע על תהליכי חקיקה בנושאי דת ומדינה. הדבר יכול להפחית את המתחים ולהגביר את תחושת השותפות. אילו נהגה בישראל שיטת הבחירות האזורית, היה יכול להיווצר מצב שבו חרדים, למשל, לא היה כמעט ייצוג בכנסת.
- **שותפות בקואליציות ממשלתיות** - ההשתתפות של נציגי הקבוצות החילוניות והדתיות השונות יחד בניהול המדינה יוצרת נקודות מפגש, תחושה של אחריות הדדית, שותפות והתחשבות, ועשויה למתן את המתחים בין הקבוצות. עם זאת, לעיתים השותפות הזו מעצימה מתחים, ונשמעות טענות על הישגים קואליציוניים מופרזים בתחומי דת ומדינה של מפלגות דתיות וחרדיות, המהוות לשון מאזניים, מעבר למשקלם של החרדים באוכלוסייה.
- **הסטטוס-קוו** - במסגרת הסדר הסטטוס-קוו מנסים הצדדים החלוקים לנהל משא ומתן, ומשתדלים להימנע מקבלת החלטות רוב חד-צדדיות בבואם להכריע במחלוקות עקרוניות.²⁷ ואולם, רבים טוענים שהסדר אינו רלוונטי כיום, בשל השינויים בהרכב האוכלוסייה, בערכים ובעמדות של האזרחים, שאינם מתיישבים עוד עם מה שקובע לפני עשרות שנים.

27 ראו פרק ה', "המאפיינים היהודיים של המדינה - הלכה למעשה", בחלק הראשון.

• **אֲמֵנוֹת (הסדרים).** במהלך השנים נעשו במערכת הפוליטית והחברתית ניסיונות רבים להגיע להסכמות בעניני דת והמדינה בין דתיים לחילונים. אחת מההסכמות החברתיות המפורטות ביותר, שיש בה גם הצעות מעשיות, היא אמנת גביזון מדן, שגובשה ב-2001 על ידי המשפטנית פרופ' רות גביזון והרב יעקב מדן.

הידברות היא הדרך הטובה לטפל במחלוקות עקרוניות

"במטרה לקדם את הסולידריות היהודית ואת תחושת האחדות ושותפות הגורל בין מרכיביו השונים של העם היהודי בכלל ובמדינת ישראל בפרט ואת הכבוד לכל אחד ממגזריו, ומאמונה גמורה בשני העקרונות - שמדינת ישראל היא מדינתו של העם היהודי על המשתמע מכך, ושמדינת ישראל היא מדינה שהשוויון לכל אזרח והכבוד המלא לזכויותיו כאדם הם נשמת אפה -

"מסגרת פעולה מוסכמת בין חלקי הציבור היהודי בישראל, שהיא תוצאה של הידברות, היא הדרך הטובה לטפל במחלוקות עקרוניות. בדרך זו נשמר כבודן של כל הקבוצות, וקיימת מחויבות לשמור על אמונותיהן ועל אורחות חייהן".

דוגמאות לרעיונות עיקריים להסדרים מוסכמים:

מעמד אישי: תוכר הזכות להקים משפחה. משפט המדינה יאפשר נישואין בכל טקס שיבחרו בו הצדדים, והדבר ישתקף אף במרשם. לא יינשא בישראל אדם שאינו פנוי הן לפי משפט המדינה והן לפי דיני דתו, בפרשנותם החמורה. **שבת:** יום השבת הוא יום המנוחה הרשמי בישראל. אנשים לא יועסקו ולא יידרשו לעבוד בייצור, במסחר ובשירותים בשבת. תרבות, בידור ותחבורה במתכונת מופחתת יקוימו לפי הצורך.

(יואב ארציאלי (עורך), מתוך אמנת גביזון מדן, עיקרים ועקרונות, הספריה לדמוקרטיה, 2003)

- ★ *הסבירו אלו עקרונות פתוחים את ערכי אג'נדה ופרי ביטוח באמנה.*
- ★ *האם אתם מסכימים עם ההצעות הבאות באמנה לגבי רגליה ופאנאמה ראי. נתקן ולובתם.*

משהו מטושטש מתחיל

"לפני כחמש שנים נשאל הזמר מאיר בנאי לאיזה זרם דתי הוא משתייך. תשובתו מעוררת ההדים הייתה: 'אני דתי פרילנסר. כל החלוקות האלה, זה נגמר. פאסה'. תשובתו ערערה על ההגדרות הישנות, המוכרות והנפוצות, בין קבוצות חברתיות מובחנות כביכול, שיש ביניהן גבולות ברורים כביכול..."

"ספרות המחקר והעיון מפנה לאחרונה יותר ויותר את תשומת הלב לערפול, לעמעום ולטשטוש הגבולות בין הקבוצות הישנות: חרדים, דתיים, מסורתיים וחילונים. כך, לדוגמה, המושג חרדים-לאומיים אינו מופיע ברוב המחקרים, ורק לאחרונה החל השימוש בו במחקרים בתחום. לאחרונה אנו עדים גם לצמיחת 'החרדים החדשים'... יותר ממחצית החרדים אומרים שהם מאוד ציוניים או די ציוניים. וכל אלה הם רק המושגים המעידים על טשטוש הגבולות בין חרדים לדתיים.

"בקצה הרצף הציוני הדתי נמצאים ה'דתיים לייט'. המושג שהחל - ונמצא גם כיום בשימוש - ככינוי גנאי, הפך בהדרגה לכינוי שבאמצעותו אנשים מגדירים את עצמם, וחלקם אף רואה בו אידיאולוגיה. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה תרמה לערפול בהצעתה את המושג מסורתיים-דתיים. עכשיו לכו תבררו כמה דתיים וכמה מסורתיים נכנסו לאותה קבוצה.

"אצל החילונים מעניין לא פחות. אחד מהם כתב ש'הא-לוהים שלי הוא חילוני כמוני, ואני לא מוכן לוותר עליו רק מפני שהדתיים טוענים עליו לבעלות. בדרכי שלי אני הולך לחפש אותו. אפילו אם לא אמצא, הדרך תהיה מרתקת'. החילוני הזה עורר בעבר הדים, כשכתב שהוא מחפש בית כנסת. לא אורתודוקסי כמובן".

(פרופ' אשר כהן, "משהו מטושטש מתחיל", אתר בשבע, דעות, 28.2.13)

- ★ *הסבירו מה ניתן ללמוד ממהאמר ביוס אלסץ בין דתיים לחילוניים.*

סיכום !

בחלק הראשון של ספר הלימוד הצגנו את מרכיבי הזהות של האזרחים והקבוצות המגוונות בחברה הישראלית, בהיבט האזרחי, הלאומי והדתי. מטרת הלימוד הייתה לחשוף את הקבוצות השונות במדינה.

בפרק זה למדנו כי החברה הישראלית היא חברה רבת שסעים ומקוטבת. הצבענו על מתחים בין הקבוצות השונות אודות אופייה של המדינה, זהותה ואורח החיים בה. ההתנגשויות הללו עלולות להשפיע על רמת ההסכמיות והסובלנות במדינה, ולסכן בכך את יציבותה של המדינה כיהודית ודמוקרטית. לכן, דנו גם בדרכים להתמודד עם השסעים. המעבר ממצב של שסעים, שעלול לסכן את שלמותה של המדינה, למצב של מחלוקות לגיטימיות, תלוי בנכונות של מנהיגי הקבוצות, ושל כל אחד מהאזרחים, להגיע להסכמות ופשרות בנושאים המאפשרים חיים משותפים במדינה.

העמדות שהוצגו בפרק משקפות את חילוקי הדעות ואת התפיסות לגבי זהותה הרצויה של המדינה, עליהן נרחיב בפרק הבא.

תרגול

1. עיינו בטבלה והסבירו אם הנתונים מצביעים על מצב של שסעים חופפים או שסעים צולבים?

מחנה פוליטי	חרדי לאומי	חרדי לאומי	דתי לא דתי	מסורתי לא דתי	חילונים	אחר / לא יודע / מסרב	סך הכול
ימין	8.9	3.8	17.1	15.5	21.6	0.7	100
מרכז	1.2	0.8	6.0	10.8	19.6	1.2	100
שמאל	1.1	-	1.1	3.3	12.0	-	100

(פרופ' תמר הרמן, "מדד הדמוקרטיה הישראלית 2012", המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 263)

2. בחרו נושא שמהווה גורם לשסע הדתי וכתבו עמדה מנומקת ביחס אליו, תומכת ומתנגדת (היעזרו באייקון עמדה, עמ' 107).
3. יש הטוענים כי העלאת אחוז החסימה, שתביא לצמצום מספר המפלגות, תחריף את השסע הדתי-חילוני ואת השסע הלאומי, ויש הטוענים שהיא תצמצם את השסעים. הציגו את עמדתכם.
4. קראו את הקטע הבא ואת הקטע מאת חנה הלוי בפרק זה בעמוד 492. האם לדעת הכותבות, הלימוד המשותף של מקורות יהודיים ממתן את השסע בין דתיים לחילונים? בסו דברוכם על הקטעים.

"על בסיס ראיונות עם משתתפים בבית מדרש חילוני, נטען כי בניגוד למטרה המוצהרת של בתי מדרש אלה - לחזק את הסולידריות המתרופפת בין יהודים ליהודים - לימודי היהדות המתקיימים בהם מקבלים משמעות של מאבק סמלי. נראה כי הלומדים החילונים מגדירים מחדש את משמעות הידע הנלמד, ומציגים אותו כחלק מהונם התרבותי, וזאת כדי לשמור על יתרונם היחסי בהשוואה לקבוצות מתחרות. באמצעות הלימודים הם מייצרים סובייקט חילוני חדש - 'חילוני לומד', אך בו בזמן מבססים הבחנות דיכטומיות, מסורתיות, בין דתיות לחילונות. כך מעדכנים הלומדים את הונם התרבותי אגב שמירה על זהותם כחילונים, מודרניים ונאורים (לתפיסתם), וכן מגדירים מחדש את בכורתם של ערכים אלה בחברה הישראלית"

(על פי טליה שגיב ועדנה לומסקי-פדר, "מהלכה למעשה: מאבק סמלי על הון תרבותי בבתי מדרש חילוניים", סוציולוגיה ישראלית, 2007)

פרק ל"ח: עמדות על דמותה הרצויה של מדינת ישראל

ישראל היא מדינה יהודית ודמוקרטית. מייסדי המדינה ביקשו להקים מדינה המושתתת על שני היסודות - היסוד היהודי והיסוד והדמוקרטי - אך מגילת העצמאות לא מפרטת מהו התוכן של היסוד היהודי: דתי או לאומי ומהו תוכן היסוד הדמוקרטי: האם תקום מדינה דמוקרטית ליברלית אינדיבידואלית, ליברלית רפובליקנית או ליברלית רב-תרבותית. על רקע העמימות הזו, יש בשיח הציבורי בישראל מגוון דעות לגבי המהות היהודית והמהות הדמוקרטית הרצויות של המדינה.

למדנו על תפיסות שונות של לאומיות - אתנית-תרבותית, דו-לאומית, רב-תרבותית ואזרחית, על תפיסות שונות לגבי שילובה של הדת במדינה, כמו הפרדת הדת מהמדינה, רמות שונות של שילוב חקיקה דתית ועד מדינת הלכה, ועל תפיסות כלכליות-חברתיות - נאו-ליברלית וסוציאל-דמוקרטית.

למדנו בספר על קבוצות שונות בחברה הישראלית: יהודים חרדים, דתיים, מסורתיים וחילונים; ערבים, דרוזים וצ'רקסים, מוסלמים, נוצרים וארמים, דתיים וחילונים.

בפרק זה נעסוק בעמדות, דעות, השקפות וחלומות של אזרחי ישראל ביחס לדמותה הרצויה של המדינה - כמדינה יהודית ודמוקרטית. נציג לשם כך עמדות בשלושה היבטים: הלאומי-תרבותי, הדתי והדמוקרטי. גם כאשר יוצגו עמדות אחדות התומכות באופי מסוים למדינה, הן שונות זו מזו בהנמקה שהן מספקות לכך. חלק מהעמדות מתייחסות ליותר מהיבט אחד, כלומר עמדות מורכבות.

לא נתעלם גם מעמדות השוללות את זהותה היהודית של ישראל, אם כי, שכפי שלמדנו, הן אינן עולות בקנה אחד עם חזון המדינה, כיוון שיש גם לעמדות אלה נוכחות בשיח בין אזרחי ישראל.

יש לציין, שהעמדות מבטאות את כותבי הקטעים, ולא בהכרח את עמדות הקבוצות שאליהן הם משתייכים.

עמדות. Stuart Miles © Fotolia.

פרק זה, בשונה משאר פרקי הספר, הוא יישומי. מטרתו להציג בפניכם מגוון עמדות באשר לזהותה הרצויה של המדינה, ולאפשר לכם לגלות ולהבין את העמדות ואת הנימוקים של מגבשי העמדות השונות, כדי שתוכלו, גם אתם, לגבש עמדות מנומקות בנושאים אלה.¹

הנחיות להבנת קטעי מקורות ומאמרים מורכבים המובאים בפרק:

- הציגו את ההיבטים (לאומי-תרבותי, דתי ודמוקרטי) הבאים לידי ביטוי בכל קטע.
- הסבירו את עמדת הכותבים ואת נימוקיהם, ובססו את תשובתכם על הקטעים.
- ציינו עם אלו עמדות אתם מסכימים ולאילו עמדות אתם מתנגדים, ונמקו.

לפניכם קטעים המציגים עמדות על דמותה הרצויה של מדינת ישראל.

עמדות בנושא ההיבט הלאומי-תרבותי

ברצף שבין לאומיות אתנית-תרבותית ועד לאומיות אזרחית

1. להיות עם ככל העמים, לא כדי להיטמע בהם, אלא כדי לזכות למקום של כבוד ביניהם.

"הדבר שחסר לחילונים ויש לדתיים הוא מורשת נבדלת שתבחין אותם משאר העמים. אין צורך להסתפק רק ביבוא ערכים מהמורשת המערבית-ליברלית בכדי לקיים חברה חילונית ערכית. ניתן למצוא את המורשת הזו, המבקשת שלא להיהפך לדתית אך גם לא לאבד את הקשר למסורת היהודית, גם ביהדות עצמה.

"מורשת זו קיימת גם בהיסטוריה היהודית והישראלית, בשירה, בפילוסופיה, בספרות היפה, ובכלל זה גם בספרות הדתית. החילונים הם יורשים שווים זכויות של מורשת תרבותית זו. אם נשכיל לקיים אותה לצד המורשת המערבית והמזרחית, בדרך שתדגיש את הייחוד התרבותי היהודי מבלי להתיימר לעליונות, נצליח להגשים את המטרה שאליה שאפה הציונות כבר מראשית דרכה. דהיינו, להיות עם ככל העמים, לא כדי להיטמע בהם, אלא כדי לזכות למקום של כבוד ביניהם".

(פרופ' שמעון שטרית, "ישראל דמוקרטית ומסורתית", בתוך הארץ הטובה - בין כוח לדת, פרק 35, משכל, 2000)

2. בהווה הישראלית: ישראל היא מדינת היהודים.

"רציונל ההקמה של מדינת ישראל, הן בעיני הציונים, הן בעיני אומות העולם, היה לתת לבני העם היהודי אפשרות מעשית לממש את זכות ההגדרה העצמית שלהם, ליצור תנאים שבהם יוכלו בני העם היהודי לומר עליו... שהוא 'עומד ברשות עצמו במדינתו הריבונית'... בהווה הישראלית... ישראל היא מדינת היהודים".

(פרופ' אסא כשר, "מדינת היהודים הדמוקרטית", בתוך מדינת ישראל: בין יהדות לדמוקרטיה, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים: 2000, עמ' 111)

1 כדי לגבש עמדה חזרו לכל פרקי הספר ובמיוחד חזרו לפרקים: "לאומיות ומדינות לאום", "זהויות דתיות וחילוניות בחברה הישראלית היהודית", "תפיסות דמוקרטיות ליברליות", "אתגר החיים המשותפים בחברה הישראלית".

דונם פה ודונם שם

שיר פופולרי, שהושר בפי ילדים יהודים בכל רחבי העולם, וביטא את המאמץ הקולקטיבי לרכישת קרקעות עבור יהודים בארץ ישראל.

אספר לך, הילדה,

וגם לך, הילד,

איך בארץ ישראל

אדמה נגאלת:

דונם פה ודונם שם,

רגב אחר רגב -

כך נפדה אדמת העם

מצפון עד נגב.

על הקיר תלויה קופסה

זאת קופסת התכלת -

כל פרוטה שנכנסה

אדמה נגאלת.

מילים: יהושע פרידמן

לחן: מנשה רבינא

3. המדינה לא אמורה להיות רכושו של אף לאום

"חזון מדינת כל אזרחיה [אזרחית] אינו חזון שמתייחס אך ורק לחירויות הפרט, אלא הוא יוצא מנקודת מוצא לפיה אין עליונות של קבוצה תרבותית או לאומית אחת על פני אחרת, ומסיבה זו בל"ד דוגלת בעקרון השוויון המלא בין כל הקבוצות והעמים..."

"בל"ד שוללת את הרעיון הרכושני של "המדינה" במובן זה שקבוצה לאומית מתייחסת אל המדינה כרכוש שלה... המדינה לא אמורה להיות רכושו של אף לאום... "אציין בהקשר זה את הסתייגותי האישית מהסיסמא "שתי מדינות לשני עמים"... אנו שואפים לשתי מדינות, ששתיהן יהיו מדינות של כלל האזרחים".

(ח"כ ד"ר ג'מאל זחאלקה, תצהיר תשובה בפני ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-18 מיום 7.1.2009, פ"ר 1/18, איתי פורמן ואח' נ' סיעת ורשימת בל"ד, סעיפים 8, 9-18)

עמדות בנושא ההיבט הדתי

ברצף שבין מדינת הלכה ועד הפרדת הדת מהמדינה

1. אנחנו יהודים, זו לא כפייה

"מאמינים אנו שמדינת ישראל, ראשית צמיחת גאולתנו, תתעלה להכיל ולקבל עליה את חוקי התורה, וכי הממשלה בישראל תנהיג מלוכה על פי תורתנו הקדושה.

"המדינה, העיר, הרחוב וכל מקום ציבורי צריכים לנהוג על פי היהדות. חקיקה הקשורה למקומות ציבוריים... חקיקה זו צריכה לשקף את הציבוריות הישראלית, מעל כל מגזריה ויחידה, כשומרת שבת, כשרות ומשפחתיות יהודית. "לפיכך, צריך שלא יהיה יישוב או שכונה שיקומו בלא בית כנסת ובלא מקווה, ושלא יהיה רחוב שהשבת והכשרות לא יהיו ניכרות בו בהחלטיות.

"כך למדנו, שכפייה שייכת כאשר מכריחים את העם להיות זר ואחר לעצמו. אך חקיקה דתית היא הוצאת הזהות היהודית הלאומית אל הפועל, ועל כך לא שייך כפייה. כל העם יודע ומכיר את מסורת ישראל כחלק מזהותו, ומטרת החקיקה להופיע את זאת במציאות החיים במדינת ישראל.

"ליחיד בישראל ניתן חופש בחירה כיצד ליישם את יהדותו. כמובן, כל אחד גם חייב במצוות, אך מתוך בחירה. אבל לציבור אין בחירה, השם בחר בנו להיות לו לעם.

"על היותנו יהודים לא שייך לשאול את שאלת הכפייה, כך נולדנו ואשרינו שנבחרנו לכך".

(הרב מיכה הלוי, "אנחנו יהודים, זו לא כפייה", בשבע, גיליון 288, 10.4.2008)

2. מורשת ישראל, במשמעותה הרחבה ביותר, היא ירושה שהמדינה זכתה בה

"תרבות ישראל ומורשתה לא רק קיימת מדור לדור, אלא המדינה היהודית מצווה שלא להתכחש לה, כי אם לטפח אותה ולהנחילה לדורות הבאים. עם עם ותרבותו, עם עם ותולדותיו - והעם היהודי אינו שונה לעניין זה מכל עם... דמותו של העם היהודי, הרוחנית הדתית והמדינית, עוצבה במרוצת הדורות לא רק בארץ ישראל אלא בכל מקומות פיזוריו..."

"אדם המכבד את עצמו משתדל לדעת לא רק היכן הוא עומד ולאן הוא הולך, אלא גם מאין הוא בא. מורשת ישראל - במשמעותה הרחבה ביותר - היא ירושה שהמדינה זכתה בה כאילו מטבע ברייתה, והיא אשר עושה אותה למדינה יהודית כאילו מאליה... אוצרות הרוח של קדמונינו מונחים, לאמיתו של דבר, ביסוד תרבותנו והווייתנו כיום, יש בהם מעין אקטואליות אשר לא נס ליחה גם במדינה דמוקרטית".

(המשנה לנשיא בית המשפט העליון בדימוס חיים כהן, "יהודיותה של מדינת ישראל", אלפיים, כתב עת רב-תחומי לעיון, הגות וספרות, קובץ 16, תשנ"ח, 1998)

3. קהילת היהודים החופשיים

"ההפרדה בין דת ומדינה בישראל ראויה... להתנסח בבהירות כשינוי שמהותו הוא - שחרור המדינה משלטון הקהילה היהודית הדתית.

"הפתרון המעשי הוא מהפכה לא אלימה, מהפכה לפי החוק: מותר לאזרחים להתאגד בהתארגנות אזרחית, התארגנות של קהילת יהודים ללא דת. "קהילת היהודים החופשיים" תיקח על עצמה למלא את התפקידים שהמדינה איננה מספקת במישרין, אלא הפקידה בידי הרבנות הראשית.

"אין סיבה ששירותי המעמד האישי יינתנו לכל מי שנקרא "יהודי" דווקא על ידי יהודים דתיים, לפי ההלכה האורתודוקסית של שולחן ערוך. היום פועלת כבר עמותת "משפחה חדשה", הנוגת כחוק ומנפיקה לזוגות שהקימו משפחה, בלי הרבנות ובלי נישואים אזרחיים בקפריסין, תעודות המעידות שהם מקיימים משפחה וראויים להיחשב לידועים בציבור כזוג נשוי. יש כבר בתי קברות חילוניים".

(פרופ' עוזי אורנן, "הפרדת הדת מהמדינה - כיצד?", אתר על צד שמאל, 21.11.2013)

עמדות בנושא ההיבט הדמוקרטי

ברצף מדמוקרטיה ליברלית אינדיבידואלית ונייטרלית עד דמוקרטיה ליברלית רב-תרבותית.

1. ישראל אינה יכולה להיות נייטרלית מבחינה לאומית

.... "הפרקטיקה של מדינות הלאום הדמוקרטיות המודרניות אינה מתיישבת מבחינות רבות עם התיאוריה של המדינה הנייטרלית. במישור הבסיסי ביותר לא ניתן לקיים כמעט שום סממן של מדינה - לרבות שפת המדינה, וברוב המקרים גם שמה - שאינו סותר במידה זו או אחרת את עקרון הנייטרליות.

"ישראל אינה יכולה אפוא להיות נייטרלית מבחינה לאומית, ולו משום שהיא נקראת "ישראל" ומשום ששפת המדינה העיקרית היא עברית... עקרון הנייטרליות אינו יכול להתקיים במדינת לאום שיש לה שפה רשמית, יחידה או עיקרית".

(אלכסנדר יעקובסון ואמנון רובינשטיין, ישראל ומשפחת העמים: מדינת לאום יהודית וזכויות האדם, תל אביב: הוצאת שוקן, 2003, עמ' 288-289)

רב תרבותיות. Fotolia Marc Dietrich

2. תמיכה שוויונית בכל אחת מקבוצות התרבות

"המדינה הרב-תרבותית מוגדרת על פי שקידתה על הבטחה שוויונית של הערכים הראשוניים של כל קבוצות התרבות שבה... במונחים של מדיניות ציבורית, יש לצמצם את המעורבות של המדינה בעימותים התרבותיים באמצעות כלים של חקיקה והקצאת משאבים: מוסדות המדינה ימעיטו במעורבותם לכלל תמיכה שוויונית בכל אחת מקבוצות התרבות ופרשנויותיהן. הכנסת, הממשל המרכזי והמקומי, ובתי המשפט... יראו עצמם כמסייעים באופן שוויוני לעצם אפשרות שימורן ופיתוחן של כל אחת מקבוצות התרבות בישראל".

(פרופ' אדם דנאל, מדינה יהודית ודמוקרטית - מבט רב-תרבותי, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2003, עמ' 146)

עמדות מורכבות, על מספר היבטים בזהותה של המדינה

הערה דידקטית: לצד הקטעים מן המאמר הבא, שהם ארוכים באופן יחסי, אנו מציגים בפניכם ניתוח של ההיבטים השונים של מדינת ישראל, אליהם מתייחס כותב המאמר. מטרתנו להציג בפניכם את אופן הניתוח שאותו התבקשתם לערוך על כלל קטעי ההגות בפרק זה. בחרנו להדגים את הניתוח דווקא במאמר זה, מפני שהעמדה המוצגת בו מורכבת במיוחד, ולא כדי לבטא העדפה לעמדתו האישית של כותב המאמר ביחס לכותבי המאמרים האחרים.

1. התיתכן מדינה יהודית דמוקרטית?

"האם מדינת ישראל יכולה להיות מדינה יהודית, דמוקרטית וליברלית? כדי להבהיר את העניין, נציב את השאלה הבאה: האם מדינה קטלונית, אם תוקם תוך ניתוקה מספרד, יכולה להיות מדינה קטלונית דמוקרטית וליברלית? במדינה הזאת, כמו בכל מדינות הלאום האירופיות - דנמרק, פינלנד, נורווגיה, גרמניה, צ'כיה ועוד - הקטלונית תהיה השפה הרשמית, סמלי המדינה יהיו קשורים לתרבות של הרוב האתנו-תרבותי של הקטלונים, לוח השנה המדינתי יעוצב בזיקה לנצרות ולאירועים של ההיסטוריה והתרבות הקטלונית, ההמנון ישקף זאת והחינוך הממלכתי בקטלוניה ינחיל את המורשת הלאומית התרבותית הקטלונית לדור הבא. סביר להניח שמדיניות ההגירה של קטלוניה, כמו של מדינות סקנדינביה ומדינות אחרות באירופה, תשמור על הרוב הקטלוני בשטחה.

בקטע זה מדגיש הכותב את המחויבות של מדינת ישראל, כמדינה דמוקרטית ליברלית, להעניק זכויות אדם ואזרח לכל אזרחיה.

"הלגיטימיות של מדינת ישראל כמדינת לאום תיבחן באותם הקריטריונים שבהם נבחן מדינות לאום אחרות. אם בשם רעיון המדינה היהודית נשללות זכויות מהאזרחים הערבים של מדינת ישראל, נפגעת הלגיטימיות של מדינת ישראל כמדינת לאום יהודית פגיעה אנושה. בחלוקת משאבים לא שוויונית בתשתיות ובחינוך, בחלוקת קרקעות מפלה ובשלילת הכרה ביישובים חדשים של המיעוט הערבי במדינה, מסתכנת ישראל בהפיכתה ממדינת לאום דמוקרטית למדינה לאומנית.

בקטע זה מביע הכותב את עמדתו שהמדינה כמדינה דמוקרטית ליברלית צריכה גם להכיר בזכויות קבוצתיות תרבותיות של האזרחים הערבים.

"בנוסף עליה להכיר בהם כקבוצת מיעוט תרבותית-לאומית, ששפתה הערבית היא השפה הרשמית השנייה של המדינה, שלוח השנה שלה מוכר כלוח רשמי ושמקימת מערכת חינוך ציבורית, המפתחת את המסורות התרבותיות הערביות של אזרחיה.

"אופיה היהודי של מדינת ישראל אמור לבוא לביטוי בארבעה מרכיבים, ואין במימושם כדי לשלול ממנה את האפשרות להיות מדינה דמוקרטית ליברלית.

המרכיב הראשון והמרכזי שבהם קשור לאופיה של מדינת ישראל כמימושה של הזכות להגדרה עצמית של הלאום היהודי... ישראל כמדינה יהודית, שאחראית לגורלו של העם היהודי בכללו, משום שהיא קמה כביטוי של סולידריות כלל יהודית...

"המרכיב השני המגדיר את ישראל כמדינה יהודית הוא חוק השבות... [ה]קובע שלכל היהודים, באשר הם, יש זכות לאזרחות במדינת ישראל, והם יכולים להפוך את מדינת ישראל לביתם אם יחפצו בכך. ...

...

"חשוב להדגיש שחוק השבות... יהיה לגיטימי רק אם יתקיימו בצידו אפשרויות אזוריות נוספות. אם חוק השבות יהיה אפשרות האזורית היחידה, האופי הלאומי של המדינה יפגע בזכויות המיעוטים או המהגרים שאינם מבני הרוב הלאומי. הדברים נכונים גם ביחס למדיניות הגירה, או לאמצעים שונים אחרים לשימור הרוב האתני-תרבותי במדינה...

...

"המרכיב השלישי, המגדיר את ישראל כמדינה יהודית, נוגע לממדים של הפרהסיה - כמו סמלי המדינה, השפה הרשמית שלה ולוח השנה... נוכחותם של סמלי מדינה מעין אלה, הקשורים בזהות הדתית והתרבותית של הרוב במדינה, אינה פוגעת באופייה הדמוקרטי והליברלי. ...

"המרכיב הרביעי, והחשוב ביותר, קשור במערכת החינוך הציבורית... אמורה להיות מחויבות להמשכיות ולפריחה של תרבויות יהודיות. אני מדגיש תרבויות יהודיות בריבוי, משום שבקרב הלאום היהודי מצויות הבנות שונות לחלוטין של אופי החיים היהודיים ומשמעותו של חינוך יהודי.

במחויבות הזאת לתרבות היהודית,

מדינת ישראל לא תהיה שונה ממדינות מודרניות רבות, שמערכת החינוך הציבורית שלהן מעבירה את תוכני הזהות התרבותית הייחודית. בצרפת ילמדו את וולטר, דקארט ורוסו, ובגרמניה את גתה, היינה ושילר. ההיסטוריה, הספרות, השפה ולעיתים גם הדת של חברות שונות בעולם נשמרות ופורחות באמצעות מערכת החינוך הציבורית...

...

"הניסיון 'לייחד' את המדינה מעבר לארבעת המרכיבים שמניתי לעיל, באמצעות חקיקה דתית, יפגע באופן מהותי באפשרות של מדינת ישראל להיות מדינה ליברלית.

...

בקטע זה הכותב תומך במדינת **לאום אתנית-תרבותית יהודית** **בהיבט הלאומי**. הוא מבסס את דבריו על היותה של המדינה מדינתו של העם היהודי כולו ועל חוק השבות, המאפשר לכל יהודי באשר הוא לעלות ארצה, ובכך להבטיח את הרוב היהודי במדינה.

בקטע זה הכותב מביע את עמדתו כי השילוב של ההיבט הלאומי עם ההיבט האזרחי מחייב להגביל את מדיניות השבות, ולהתנות אותה במתן אפשרות הגירה (כנראה באופן יחסי) גם למהגרים ערבים, המבקשים להצטרף לקבוצת המיעוט הערבית בישראל.

בקטעים הללו הכותב מבסס את תמיכתו בהיותה של המדינה **מדינת לאום יהודית בהיבט התרבותי**, בכך שהוא מדגיש את המחויבות של המדינה לתמוך ולפתח את התרבות היהודית. הוא גם מצדיק את קיומה של המדינה כמדינת לאום באמצעות הזכות לתרבות של העם היהודי וזכותו לממש את מורשתו וסמליו התרבותיים במדינה משלו.

דבריו אלו מביע הכותב את עמדתו **בהיבט הדתי-חילוני** ומתנגד לחקיקה דתית, כיוון שתהיה בכך פגיעה בחירויות האדם.

... "קיים ויכוח עקרוני לגבי שאלת הזהות היהודית והיחס לעול תורה ומצוות. יהודים שונים מציינים באופן מגוון ביותר את השבת, והם חלוקים בשאלות בסיסיות..."

"עמדתי בכל הנוגע למקומה של הדת בישראל מעוגנת לא רק באמונות הליברליות העמוקות שלי, אלא גם בזהותי כיהודי שומר מצוות..."

בקטעים אלו מובעת עמדתו של הכותב בסוגיות אופייה של השבת **בהיבט הדתי-חילוני**, ומציין שהוא מצדד בסגירת מוסדות המדינה וסגירת עסקים, בשל כיבוד הלוח העברי (**היבט לאומי-תרבותי**), ומסיבות חברתיות של זכויות עובדים ליום מנוחה וזכותם השווה של שומר השבת (**היבט דמוקרטי-ליברלי**).

... "מוסדות המדינה לא יפעלו בשבת, ולא רק מפני שאנו מעוניינים שאזרחים דתיים יוכלו להיות שותפים שווים בהפעלת מוסדות המדינה, אלא משום שבפעולותיה כמדינה ישראל אמורה לכבד את הלוח העברי.

"הדברים נכונים גם לגבי מפעלי תעשייה ובתי מסחר שצריכים להיסגר בימי המנוחה, לא מטעמים דתיים, אלא משני טעמים שונים: האחד, יצירת שוויון אפשרויות של ממש לפועלים ולסוחרים המעוניינים לשמור את השבת.

"הטעם השני הוא זכויות העובד. . הגבלת כוחות השוק, המבטיחה יום מנוחה שבועי לעובדים ולסוחרים מקובלת במדינות אירופיות רבות, שבהתאם ללוח השנה הנוצרי מחייבות סגירה של בתי מסחר ובתי עסק בימי ראשון

... "אולם מרכזי אמנות, בילוי ובידור, הכוללים מסעדות, תיאטרות, בתי קולנוע ומוזיאונים, אמורים לפעול בשבת, כדי לאפשר לישראלים לבחור את צורת הבילוי המועדפת עליהם, תוך מתן הגנה חלופית לעובדים הנאלצים לעבוד ביום השבת.

בקטע זה מביע הכותב את עמדתו בסוגיית הנישואין במדינה **בהיבט הדתי-חילוני**, ומציג את תמיכתו בקיומם של נישואים אזרחיים.

"ביטול כוח הכפייה של המדינה בענייני דת אמור לחול גם על התחום המרכזי ביותר של חקיקה דתית בישראל - והוא נישואים וגירושים. המונופול שניתן לבתי הדין הרבניים על נישואים וגירושים צריך להיפסק, ובצידם של נישואים כדת משה וישראל, מדינת ישראל חייבת להכיר בתוקפם של נישואים אזרחיים.

כאן עולה התנגדותו של הכותב להפרדה מוחלטת של הדת מהמדינה, והוא תומך במימון של המדינה לשירותים דתיים, בדומה לשירותים תרבותיים אחרים.

"... הקמת בתי כנסת, מקוואות ומיני רבנים לקהילות שונות ימומנו לפחות בחלקם על ידי המדינה, כמו מימון של מוסדות תרבות - ממוזיאונים ועד למרכזים קהילתיים.

כאן הכותב מביע דעתו **בהיבט הדתי-חילוני** בפלורליזם דתי ונגד המונופול של הזרם האורתודוקסי בכך שהוא תומך במימון שווה של זרמים דתיים שונים.

אולם מימון זה יוענק באופן יחסי, לפי צורכי הקהילות ובהכרעתן, ללא מונופול של זרם דתי מסוים על משרות ותקציבים. כל קהילה וקהילה, כמנהג ישראל זה שנות דור, תבחר ברב או ברבה המתאימים לה, בכל הספקטרום הרחב של אופני החיים הדתיים המגוונים של מדינת ישראל."

(על פי פרופ' משה הלברטל, "התיתכן מדינה יהודית דמוקרטית?", הארץ, 27.4.2013)

מסקנות:

באשר לזהותה של מדינת ישראל **בהיבט הלאומי-הכותב תומך**: במדינת לאום יהודית אתנית - תרבותית. **בהיבט הדתי - חילוני**: הכותב תומך במדינה חילונית ללא חקיקה דתית, במרחב ציבורי שבו השבת נשמרת בחלקה בשל הכבוד לתרבות היהודית, וגם בתמיכה של המדינה בשירותים דתיים. **בהיבט הדמוקרטי** - הכותב אינו תומך בתפיסה דמוקרטית ליברלית - אינדיבידואלית כיון שהוא מדבר על כך שהמדינה תטפח תרבות יהודית. מכאן שהמדינה אינה ניטרלית לתרבות של אזרחיה. ניתן ללמוד על פי המאמר שהכותב תומך בתפיסה של **דמוקרטיה ליברלית רפובליקנית** במובן השני כיון שהמדינה מזוהה עם התרבות ועם סמליו של הרוב היהודי אולם מעניקה זכויות שוות ומכירה בזכויות קבוצתיות של המיעוטים.

2. מדינת ישראל הוקמה כמדינה יהודית

"בדרך כלל לא צריכה להיות סתירה בין ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית לבין ערכיה כמדינה דמוקרטית, וניתן למצוא את האיזון הראוי ביניהם. אבל אם עלולה להיות התנגשות בין הערכים - צריכה להיות, לדעתי, העדפה לערכיה של המדינה כמדינה יהודית. ערך אחר לדוגמה שצריכה להינתן לו עדיפות, הוא הערך של "התיישבות יהודית בארץ ישראל... גם בעלייתם של יהודים לארץ אין משום קיפוחם של לא יהודים. ואולם, גם אם הייתה בכך פגיעה בערך השוויוניות, ההעדפה צריכה להינתן לערכים של עלייה והתיישבות יהודית. ערכים אלה הם נגזרות של מהות המדינה כמדינה יהודית.

"סממן נוסף שראוי שיהיה אחד ממרכיביה של הזהות היהודית של מדינת ישראל הוא תורת ישראל בכלל, והמשפט העברי בפרט, כגורם בעל השפעה במערכות החוק והמשפט של המדינה. תורת ישראל היא ששמרה על אחדותו של עם ישראל בשנות הגלות הארוכות. עם ישראל שמר אמונים לדין הלאומי שלו, המשפט העברי, וחתר בכל ארצות פזורותיו לאוטונומיה שיפוטית, שתאפשר התדיינות בפני בתי דין הדנים על פי הדין העברי.

"ממהותה של מדינת ישראל כמדינה יהודית אין לגזור את המסקנה כאילו יש הצדקה לכפייתן של נורמות דתיות על מי שאינו מקבל אותן. פוסקי ההלכה עצמם שוללים מטעמים הלכתיים דבר זה. הטעם לכך הוא שכפייה כזו אין בה כל תועלת במציאות ימינו, ולא זו בלבד שהיא לא תשרת שום מטרה הלכתית, היא אף עלולה להרחיק, ולכן יש לאוסרה.

"ייאמר עוד בקצרה, שמדינה יהודית היא מדינה המושיטה יד תומכת לחלשים, ובה מתקיימים דברי הנביא ישעיהו: 'הלא פרוס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית, כי תראה עירום וכיסיתו ומבשרך לא תתעלם' (נ"ח, ז'). מדינה יהודית היא מדינה שצדק ילין בה, ואשר חרתה על דגלה את האידיאל של עשיית חסד, צדקה ומשפט בארץ".

(פרופ' אליאב שוחטמן, "מדינה יהודית ודמוקרטית", בזמן יהודי חדש - תרבות יהודית בעידן חילוני, מבט אנציקלופדי, בעריכת ירמיהו יובל, כרך רביעי, ירושלים: כתר ולמודא ובאדיבות "קרן פוזן", 2008, עמ' 511-514)

מדינה יהודית. © Fotolia Zubada

לפניכם קטע המצדד בהפיכתה של מדינת ישראל ממדינת לאום יהודית למדינה דו-לאומית.

3. מסמכי החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל

"במרכזו של השוויון הלאומי-קולקטיבי הרצוי לערבים הפלסטינים, אנו מעמידים עיקרון יסוד, הלא הוא שותפותם המלאה והאמיתית, ובאופן שוויוני, כיחידים וכקבוצה, בכל המשאבים הציבוריים במדינה: הפוליטיים, החומריים והסימבוליים. שותפות זו היא אבן הפינה בבניית חברה שוויונית וצודקת בארץ. מימושן של זכויות שיתופיות אלו מצריך תהליך של בנייה מחדש של המוסדות הפוליטיים, החברתיים והכלכליים במדינה, כדי שהמבנה החדש יבטיח את השייכות.

"נצביע באופן ספציפי על מספר צירים משפטיים עיקריים, אשר יש להבטיח בשאיפה לגבש מעמד משפטי רצוי לאזרחים הערבים הפלסטינים:

1. הכרה רשמית בקיומם הקולקטיבי של האזרחים הערבים הפלסטינים במדינה, בייחודם הלאומי, הדתי, התרבותי, הלשוני, ובהיותם ילידי הארץ המקוריים;

2. הכרה בזכותם של הערבים הפלסטינים לשוויון מהותי מלא במדינה על בסיס לאומי קולקטיבי, בצד השוויון האזרחי;

3. הבטחת דו-לשוניות מהותית בארץ, על בסיס השוויון בין הערבית לעברית;

4. הבטחת ייצוג ושיתוף הולמים ומשפיעים על בסיס לאומי לערבים הפלסטינים במוקדי קבלת ההחלטות במדינה ובמוסדות הציבור, באופן שיבטיח לערבים הפלסטינים להפעיל את זכות הווטו בסוגיות הנוגעות בהם;

5. הבטחת ניהול עצמי לערבים הפלסטינים בתחומי החינוך, הדת, התרבות והתקשורת, וההכרה בזכותם להגדרה עצמית בכל הנוגע לעניינים שיש בהם ייחוד קולקטיבי, באופן שישלים את שותפותם במרחב הציבורי במדינה;

6. הקצאה מיוחדת על בסיס קולקטיבי בחלוקת המשאבים החומריים הציבוריים במדינה, לרבות תקציבים, אדמות ודיור, בהסתמך על עקרונות הצדק החלוקתי והצדק המתקן;

7. הבטחת ייצוג הולם, על בסיס קולקטיבי, במערכת הסימבולית של המדינה, לערבים הפלסטינים"

(מתוך "מסמכי החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל", 2006, עמ' 14. מסמכי החזון הוכנו על ידי ועד ראשי הרשויות הערביות בישראל בשיתוף מרכז "מוסאוה")

4. הליברליזם הישראלי בצרות

"הליברליזם הישראלי מבוסס על הליברליזם הקלאסי של המאה ה-18. הערך המרכזי שלו הוא האוטונומיה, היינו יכולתו של אדם לקבוע את התכנים של חייו בעצמו ומתוך עצמו. הליברליזם הזה מצייד את אזרחי המדינה בשורה של זכויות שליליות, שאמורות להגן עליהם מפני התערבות המדינה בענייניהם (חופש הדת, חופש הביטוי וכו'). בישראל, כמו בארה"ב, מוסד המדינה המזוהה יותר מכל עם פיתוחו של הליברליזם ושימורו הוא בית המשפט העליון..."

"שתי בעיות מרכזיות ניצבות בפני הליברליזם הישראלי כאשר הוא נדרש להתמודד עם הלאומיות והדתיות... "דתות מספקות למאמיניהן מענים לשאלות יסוד כגון: מי ברא את העולם? מה הם החיים הראויים? מה קורה לנו לאחר מותנו? מדוע 'צדיק ורע לו רשע וטוב לו'? כיצד עלינו לנהוג בבני אדם אחרים? לצד הדת, אם כי במידה פחותה, הלאומיות היא מערכת נוספת של משמעות גדולה. תרבויות לאומיות מספקות לאנשיהן נרטיב [סיפור, נקודת מבט] בדבר ההיסטוריה של הקבוצה, ערכיה, החזון העתידי שלה וכיוצא בזה..."

"הליברליזם של האוטונומיה [האינדיבידואלי] הוא המשטר הפוליטי המגלם את שאיפת האזרחים לנורמליות. באמצעות מערך הזכויות השליליות שלו מבקש הליברליזם להבטיח לאזרחים כי אכן יצליחו לממש בחייהם את שאיפתם לנורמליות בלא הפרעה..."

"הליברליזם של האוטונומיה מסוגל להבטיח לאזרחים נורמליות, אבל הוא אינו מסוגל להציע להם מערכת של משמעות גדולה. הוא משאיר להם עצמם לקבוע את משמעות חייהם. ... ברורה אפוא הנחיתות של הליברליזם הישראלי אל מול (נרטיב) המשמעות הגדולה שמציעה הלאומיות, ואל מול מערכת המשמעות הגדולה, העשירה מאין כמותה, שמציעה הדתיות היהודית."

....."הלאומיות והדתיות היהודית שתיהן מושגות על תפישה קהילתית של הקיום האנושי, שהיא לא אטומיסטית [אינדיבידואליסטית] ולכן מציאותית. הנרטיב הלאומי [הלאומיות] מציע לאדם ראייה של עצמו כממוקם בתוך היסטוריה ותרבות לאומיות, תוך יצירת סולידריות עם בני עמו. ואילו הדתיות היהודית יוצרת גבולות נוקשים בין יהודים ולא-יהודים, והרבה מחוויות היום-יום שלה יכולות להתקיים רק בהקשר הקהילתי. כמו כן, הדתיות היהודית מאמינה כי גאולת היחיד יכולה להתרחש רק כחלק מגאולת הקהילה, ולא באופן אינדיבידואליסטי..."

"מסקנתי היא, שכאשר הליברליזם הישראלי מתפקד בתווך שבין הלאומיות הישראלית לדתיות היהודית, סיכויו לשרוד במתכונתו הנוכחית אינם גדולים..."

"... חשוב לזכור שהליברליזם הוא מעין "שם משפחה". בהגות הפוליטית ובמשטרים של מדינות ליברליות ניתן למצוא גרסאות מגוונות שלו."

"...הליברליזם הרפובליקאי הוא מסורת מערבית עשירה בת 2,500 שנה. עיקרו הוא השמירה על החירויות הליברליות הקלאסיות, אך תוך השלמתן באמצעות מושג "הטוב המשותף": האזרחים מתדיינים על הטוב המשותף שלהם, מגדירים אותו ופועלים למימושו, והכל על בסיס שוויון. כשדוברים המזוהים עם הדתיות היהודית כותבים על הליברליזם, זו גרסת הליברליזם שהם מציעים. קל להבין מדוע. זהו ליברליזם המציע משמעות גדולה, ואופיו קהילתני במובהק. יתרה מכך, ליברליזם זה מסוגל לאפשר סוף-סוף הכללה של האזרחים הערבים של המדינה בהגדרת הטוב המשותף של אזרחיה..."

(פרופ' מנחם מאוטנר, "הליברליזם הישראלי בצרות", הארץ, 27.3.2015)

Fotolia dvarg. © דמוקרטיה.

שאלת חשיבה:

העזרו בפרק י"א - "תפיסות דמוקרטיות ליברליות" - בחלק השני.

- ★ נתנו באיזה סוג של אינדיבידואליזם דוגמה, אולי, סרט או מאמר באזור המובא כאן.
- ★ לאור הדיון פנימי כאן על מדינת ישראל - באיזה סוג של אינדיבידואליזם אתם סבורים שראוי למדינת ישראל להתבסס?

סוגיה: שירות למדינה

לפניכם סוגיית הגיוס לצבא ולשירות האזרחי שהיא דוגמה לנושא השנוי במחלוקת בחברה הישראלית. סוגיה זו מביאה לידי ביטוי עמדות שונות המתבססות על ההיבטים השונים שלמדנו: הלאומי, הדתי, הדמוקרטי והכלכלי-חברתי.

שאלות מנחות להבנת הקטעים:

- הסבירו את ההיבטים (לאומי-תרבותי, דמוקרטי-ליברלי, דתי-חילוני, כלכלי-חברתי) שבאים לידי ביטוי בכל קטע, ונמקו על פיו.
- הסבירו את הנימוקים של הכותב בכל קטע.
- ציינו לאלו עמדות אתם מסכימים ולאילו עמדות אתם מתנגדים, ונמקו.

עמדות נגד גיוס

א. היבט דתי

ערך ששמו לימוד תורה

"צריך להבין, החרדים יושבים בישיבות לא מפני שהם מחפשים דרך להשתמט מצה"ל. הם עשו זאת הרבה לפני שמישהו חלם להקים מדינה וצבא. הם מאמינים בערך ששמו לימוד תורה. הם מקדשים את עולם הישיבות ורואים בו את הבסיס לקיומנו כעם יהודי. יש מי שלא מסכימים איתם, אבל זו אמונתם. מישהו באמת סבור שבכוח ישלפו אותם מהישיבות ויהפכו אותם לחיילים מועילים?"

"שינויים שכאלה לא מחוללים בזבנג וגמרנו, אלא בהרבה סבלנות, כבוד והבנה. אותה גישה הוכיחה את עצמה גם בסוגיית היציאה לעבודה. מכל הניסיונות לכפות לימודי ליבה על מוסדות החינוך החרדיים לא יצא שום דבר מועיל, אבל כשמציעים לציבור החרדי מסגרות מתאימות להשלמת פערים ולהכשרה לעבודה, הוא נוהר אליהן בהמוניו ומשלים בזמן קצר את החסר".

(מנחם ברוד, "במקום הידברות, נותנים נבוט לחרדים", כיכר השבת, י"ב בשבט תשע"ב)

By Yoavlemmer (Own work),
CC BY-SA 4.0-3.0-2.5-2.0-1.0.

ב. היבט דמוקרטי ליברלי - רב-תרבותי

אין לשום מדינה זכות להעביר עם עתיק יומין על דתם ואמונתם

"גיוס החובה לתרבות זרה [לנער] ולהוריו, הוא מעשה אנטי דמוקרטי בעליל. הנסיון לכפות את הגיוס למסגרת חילונית, שהאווירה המופקרת השוררת בה ניתקה יהודים מדת של תורה - על אחת כמה וכמה. במדינה רב-תרבותית ורב-לאומית שנוצרה במדינת ישראל, אין לאף אדם שום זכות לכפות 'כור היתוך' תרבותי, שהופך אותו למשהו אחר. משטר דמוקרטי חייב לאפשר 'חופש דת' לכל הדתות, כולל הדת היהודית המקורית. אין לך סתירה לחופש דת מכפיית תוכנית לימודים על מוסדות חינוך חרדים ו/או גיוס יהודים חרדים לצבא חילוני. כל זאת גם במדינה שאיננה יהודית, כמו מדינת ישראל.

"אם מדינה זקוקה לביטחון, היא צריכה צבא מקצועי שעוסק בביטחון. כמו שהמדינה זקוקה לרפואה ומעסיקה בשכר מלא רופאים העוסקים ברפואה, וכמו שהיא צריכה כבישים ומעסיקה חברות בנייה בכסף מלא, כך היא צריכה צבא מקצועי בלי גיוס חובה. אין שום זכות מוסרית לשום מדינה 'לחנך מחדש' בני אמונה אחת ולהעבירם לדת אחרת. מי שכופה על יהודי להתבולל בתרבות של הציונות החילונית, מנסה להעבירו על דתו. אין לשום מדינה זכות להעביר עם עתיק יומין, על דתם ואמונתם, בגיוס החובה לצבא החילוני".

(על פי ח"כ הרב ישראל אייכלר, "אין להכניס נער יהודי ליכור היתוך של התרבות הרעה", J.D.N, י"ח באדר ב' תשע"ד)

ג. היבטים: דמוקרטי ליברלי-אינדיבידואלי, ליברלי-רפובליקני, לאומי, דתי וכלכלי-חברתי

בין אוהל סיירים לאוהלה של תורה: מתווה לגיוס חרדים לצה"ל

"לגיוס הצעירים החרדים לצה"ל על פי המתווה [המתואר למטה] ערך מאחה לחברה הישראלית. כאשר בכל משפחה חרדית יהיו בנים חיילים, תתעצם תחושת הסולידריות ושותפות הגורל בין הקהילות. העובדה ששליש מהחרדים יוכלו להמשיך ללימוד תורה תסמל את הערך המיוחד שיש ללימוד התורה כביטוי לאופייה היהודי של מדינת ישראל. המתווה מבהיר כי נדרש איזון בין שני ערכים חשובים ביותר, אך לא מוחלטים: ערך השוויון וערך לימוד התורה. קבלת המתווה תאפשר לחברה החרדית לצאת ממעגל העוני והמחסור שהיא שרויה בו. עם תום שירותם, בגיל 24, יצאו החרדים ללימודים מקצועיים ולשוק העבודה. שיעור התעסוקה שלהם ישתווה לשיעור התעסוקה של כלל הישראלים, ובכך יופעל מנוע צמיחה אדיר לכלכלה הלאומית.

"שאלות של זהות, חברה ודת אמורות להיות מוסדרות בהסכמה ולא בהכרעה. המתווה המוצע מכבד את ציפור הנפש של החרדים ושל שאר הציבור הישראלי, ומציע לשני הצדדים לוותר מעט ולקבל הרבה. בְּשִׁלָּה העת לחוזה אזרחי מוסכם בין החברה החרדית ובין כלל החברה בישראל".

(פרופ' ידידיה שטרן, ד"ר חיים זיכרמן, הצעה לסדר 3, המכון הישראלי לדמוקרטיה, פברואר 2013)

ד. היבט דמוקרטי ליברלי-אינדיבידואלי, היבט דתי-תרבותי

לא לגייס את יחידי הסגולה

"אינני מתנגד לגיוס החרדים לצבא, להיפך, אני חושב שכל בן 18 חרדי חייב להתגייס לצבא לשירות מלא, בדיוק כמו אחיו החילונים והדתיים. אם אתה בחור חרדי שלא יושב בישיבה מבוקר עד לילה ולומד תורה, לא רק שאתה צריך להתגייס, אתה חייב מבחינה ערכית, מוסרית ויהודית לעשות כן..."

"היהדות היא תרבות, הדת היא רק נגזרת שלה. תרבות לא בהיבט של תרבות כאמנות, אלא תרבות של ערכים ואידיאלים, שתרבויות המערב והמזרח ינקו ממנה. תרבות של חוק ומשפט, מוסר ואהבה. תרבות ענפה, שאסור שיפצעו אותה. תרבות ששייכת לכולם - לחילונים, לדתיים וגם לחרדים.

"אסור שהתרבות הזאת תיעלם. לכן, אסור לגעת באנשים שבאמת יושבים ולומדים תורה מבוקר עד ערב".

(אהוד מאיר, "לא לגייס את יחידי הסגולה", וואלה, 12.2.2014)

ה. היבט דמוקרטי ליברלי-אינדיבידואלי

גיוס החרדים - וקיצור משך השירות לכולם

"אי-השוויון בנטל השירות הצבאי הוא מהחמורים ביותר במדינת ישראל. מצד אחד צעירים משרתים במשך שלוש שנים - השירות הצבאי הארוך ביותר בעולם - ומנגד חלק מכריע מהחרדים אינם משרתים כלל, ובה בעת אף זוכים לקצבאות מהמדינה. השירות הממושך פוגע ברווחת הצעירים, במועד הצטרפותם לשוק העבודה ובצמיחה.

"את אי-השוויון בנטל צריך לצמצם בתנועת מלקחיים - גיוס החרדים וקיצור משך השירות לכולם. שני הצעדים מחזקים זה את זה. גיוס החרדים יספק לצבא חיילים נוספים, ולכן יאפשר קיצור גדול יותר ומהיר יותר. מנגד, ככל שהשירות יהיה קצר יותר, הוא יגדיל את המוטיבציה הן של חרדים והן של אחרים להתגייס".

(אבי בן בסט, "לגייס את החרדים ולקצר את שירות החובה", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, 12.7.2012)

1. היבט דמוקרטי: ליברלי-אינדיבידואלי, ליברלי-רפובליקני והיבט כלכלי-חברתי

גיוס חרדים לצה"ל: סבלנות זה שם המשחק

"המאבק אינו כנגד לומדי התורה אלא למען שילובם בחברה, והוא נעשה מתוך כבוד והערכה ולא מתוך שנאה ח"ו. ניתן לבנות חברה סולידרית שתכבד זה את זה, אך זהו תהליך ארוך.

"... יש לנהל מדיניות עקבית, שתשלב את האברכים בשוק העבודה, תשאף לחברה סולידרית ולא תפטור אף מגזר מחובת השירות.

"אין אנו קוראים לשילובם מתוך רגשות כעס או שנאה, אלא מתוך תחושת אחריות לגורל העם והמדינה. גורל העם, כי ללא שוויון העם ימשיך ויתפלג. וגורל המדינה, כי ללא התגייסות כוללת של כלל האזרחים לצבא ולשירותי החירום, אנו חרדים לקיומה.

"החלטת הממשלה, הפוטרת את האברכים מגיוס החל מגיל 22, מטרתה להסיר את אחד החסמים המרכזיים המונעים מאברכים השתלבות בשוק העבודה. אכן שילובם בתעסוקה הוא יעד אסטרטגי של מדינת ישראל, אך אסור לוותר על חובת השירות להשגת יעד זה. יש לנו הזדמנות לתקן עוול היסטורי ולהתחיל לאחות את הקרעים בחברה הישראלית, באם נבנה חברה סולידרית, שלא תפלה או תעדיף מגזר אחד על מגזר אחר, נוכל להמשיך ולהוביל תהליכים משותפים, שיועילו לטובת כולנו.

(יותם ברום, "גיוס חרדים לצה"ל: סבלנות זה שם המשחק", (nrg), 16.1.2011)

2. היבט כלכלי-חברתי

לנתק בין הגיוס לצה"ל לבין ההשתלבות בשוק העבודה

"למעלה מ-60,000 גברים חרדים נמצאים כיום בהסדר 'תורתו אומנותו', וחלקם הגדול מנוע מלהשתלב בשוק התעסוקה, ולעיתים אף מלרכוש הכשרה מקצועית. המדינה עשויה להסתייג מפתרון קבוע שאינו דורש את גיוס החברה החרדית, אך דומה כי יש לנתק את סוגיית התעסוקה מהשירות הצבאי.

"חרדים רבים אינם נושאים באחריות להסדרים האידיאולוגיים שחתמה המדינה עם הנהגתם, ונולדו לתוך מציאות שבה ברור כי הם אינם מתגייסים. גם אם מציאות זו דורשת שינוי, ברור כי עלינו לדאוג לעת עתה שיוכלו לפרנס את משפחותיהם. התניה זו בין השירות הצבאי לתעסוקה פוגעת במדינה גופא, שכן היא מעצימה עבריינות בדמות תעסוקה לא מדווחת ושוק שחור, בהיעדר ברירה אחרת. עלינו לפעול אפוא למתן אפשרות לכל חרדי שרוצה לעבוד לעשות זאת, ללא קשר למעמדו הצבאי".

(איתמר בן עמי (עורך), "חרדים לעתיד החברה", ניירות עמדה בנושאי כלכלה וחברה בישראל, ירושלים: מכון ון ליר, תשע"ג, 2013)

3. היבט דמוקרטי ליברלי²

השירות האזרחי הוא תנאי לאזרחות מלאה

"שירות אזרחי הוא צעד אלמנטרי שאזרח חייב כלפי החברה והמדינה בתוכה הוא חי. אי לכך, שומה על מחברי המסמך [ועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי בישראל] להגדיר את חובותיהם של הערבים, ובכלל זה את השירות האזרחי במדינה, כדרך להגשמת אזרחות מלאה. כל עוד זה לא נעשה, הדרישה לאזרחות מלאה עלולה להישאר בגדר התיאוריה".

(ד"ר מוחמד אל-עטאונה, "ההנהגה הערבית בישראל וסוגיית השירות האזרחי/לאומי", אתר אפשר לחשוב, יולי 2012)

2 על עמדות בציבור הערבי בנושא השירות האזרחי ראו גם פרק ח', "הערבים, הדרוזים והצ'רקסים בחברה הישראלית", בחלק הראשון.

מטלה:

כתיבת נייר עמדה

בחרו נושא העוסק בדמותה הרצויה של מדינת ישראל. לדוגמה: לימודי ליבה חובה לכלל התלמידים מכל המגזרים; בילויים ותחבורה ציבורית בשבת; הקשר בין תעסוקה והשכלה של נשים בכל המגזרים; שירות צבאי ושירות אזרחי; שחרור מחבלים במסגרת משא ומתן מדיני; מדיניות של "העדפה מתקנת" בקבלה לאוניברסיטאות.

כתבו נייר עמדה, בהיקף של 800-1,000 מילים, על פי ההנחיות הבאות:

- ★ איסוף נתונים על הסוגיה (חקיקה, ססיקה, מאמרים, כתבות).
- ★ הצגת הסוגיה באצטרות פלנויה באחלוקת.
- ★ הצגת הצמדה הצוקרונית (הטענה) אגבי הסוגיה לנבדקה.
- ★ היסוס הצמדה על היטלים ומסיסות ואימודי באצטרות צובדות ודואמאות אמתק המציאות הישראלית.
- ★ פבאת לני נימוקים (אסחות), הצוללים לימולל במולטלים ואימודי באצטרות.
- ★ כתיבת מסקנות (לתיים אסחות) פנובלות מופנימוקים.
- ★ צביו, צויכמ אלטנון את פקוריא בצדקת צמדתכמ.

נייר עמדה. Fotolia© Coeuraur.

ישראל: מדינה יהודית ודמוקרטית - סגירת מעגל

נחשפתם בספר לתפיסות תיאורטיות בנושא לאומיות, להשקפות עולם ליברליות דמוקרטיות, לגישות כלכליות-חברתיות ולמודלים של יחסי דת ומדינה. הוצגו בפניכם דוגמאות ממדינות שונות ומישראל לגבי אופן המימוש של אותן תפיסות במציאות.

למדתם על יסודותיה של מדינת ישראל ועל הפוליטיקה והמשטר שלה. הועלו סוגיות שיש בהן ביטוי למתחים ולהשלמה בין ערכיה היהודיים והדמוקרטיים ובין המשולש: אזרחים, חברה ושלטון.

מטרות הספר, שהן גם המטרות של לימודי האזרחות, הן הפנמת ערכיה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, טיפוח רגישות להגנה על זכויות האדם והאזרח בכלל ועל זכויותיהן של קבוצות חלשות ופגיעות בפרט, ויצירת מעורבות בענייני הציבור החברה והמדינה.

1. אייזנשטדט שמואל נח, הפרדוקסים של הדמוקרטיה - שברירות, המשכיות ושינוי. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2005.
2. אלון מנחם, המשפט העברי - תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו. ירושלים: הוצאת מאגנס, 1998.
3. אסטרחרן ארבל (עורכת), הכנסת: חוקי יסוד וחיקוקים בענייני הכנסת. ירושלים: הכנסת, תשע"ג-2012.
4. אריאן אשר ושמיר מיכל, הבחירות בישראל 2009. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011.
5. אריאן אשר, "יהודים ישראלים- דיוקן", מרכז גוטמן לסקרים, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2009.
6. אריאן אשר, דויד נחמיאס ורות אמיר. משילות והרשות המבצעת בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2002.
7. בן בסט אבי, דהאן מומי ואסטבן קלור, "ייצוגיות ויעילות ברשויות המקומיות". המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2013.
8. בן פורת מרים, חוק יסוד: מבקר המדינה. ירושלים: האוניברסיטה העברית, התשס"ה-2005.
9. בקשי אביעד, משמעותה החוקתית של ישראל כמדינת לאום יהודית (עבודת גמר לתואר "דוקטור לפילוסופיה"). אוניברסיטת בר אילן, הפקולטה למשפטים, 2010.
10. ברק אהרן, שופט בחברה דמוקרטית. חיפה: אוניברסיטת חיפה, כתר נבו, 2004.
11. גביזון רות, המהפכה החוקתית תיאור מציאות או נבואה המגשימה את עצמה? ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2000.
12. גביזון רות, שישים שנה לחוק השבות היסטוריה, אידיאולוגיה הצדקה. ירושלים: מרכז מציל"ה למחשבה ציונית יהודית ליברלית הומניסטית, תש"ע-2010.
13. גלילי יהודית, "מעמדו של מבקר המדינה", אתר הכנסת (ממ"מ - מרכז מחקר ומידע). 2005.
14. ג'רבי איריס ולוי גל, השסע היהודי-ערבי: מקראה. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2000.
15. דאל רוברט א', על הדמוקרטיה. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, תשס"ג 2002.
16. דה טוקוויל אלכסיס, הדמוקרטיה באמריקה. ירושלים: הוצאת שלם, תשס"ח.
17. דהאן יוסי, תיאוריות של צדק חברתי. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2013.
18. דלה-פרגולה סרג'ו, דמוגרפיה יהודית עובדות, סיכויים, אתגרים. ירושלים: המכון לתכנון מדיניות העם היהודי, 2003.
19. דנאל אדם, מדינה יהודית ודמוקרטיה- מבט רב תרבותי. ירושלים: המכון הדמוקרטי לדמוקרטיה, 2003.
20. דריישפיץ שוריק, "מיהו אזרח בישראל?", המכון הישראלי לדמוקרטיה, פרלמנט, גיליון 67, 2010.
21. הברמאס יורגן, הקונסטלציה הפוסט לאומית. בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2001.
22. הדר יעל, הימין-רייש נעמי, קנפלמן אנה, "מי אנחנו? זהות לאומית במדינת ישראל", המכון הישראלי לדמוקרטיה, פרלמנט, גיליון 58, 2008.
23. הובסבאום אריק, לאומיות ולאומים: מאז עידן המהפכה. תל אביב: רסלינג, 2006.
24. הלב דיוד, מבוא לחשיבה חברתית: עולם בתהליך גלובליזציה? כרך ד'. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2005.
25. המילטון אלכסנדר, מדיסון ג'יימס וג'יי ג'ון, הפדרליסט. יעל חזוני (עורכת), ירושלים: הוצאת שלם, התשס"ב.
26. וולקוב שולמית, וינפלד מורטון וצבן יאיר (עורכים), זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני, כרך רביעי. ירושלים, בית שמש: כתר, 2007.
27. ויינשטיין. י. (עורך), אי ציות ודמוקרטיה. ירושלים: הוצאת שלם, תשנ"ט.

28. זילבר דינה, **בשם החוק- היועץ המשפטי לממשלה והפרשות שטלטלו את המדינה**. אור יהודה: כנרת זמורה-ביתן דביר, 2012.
29. טאוב גדי, **מהי ציונות**. ירושלים: מרכז מציל"ה, 2010.
30. יעקובסון אלכסנדר ורובינשטיין אמנון, **ישראל ומשפחת העמים: מדינת לאום יהודית וזכויות האדם**. תל אביב: הוצאת שוקן, 2003
31. יער אפרים וזאב שביט (עורכים), **מגמות בחברה הישראלית**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2001.
32. ישי יעל, **בין גיוס לפיוס: החברה האזרחית בישראל**. ירושלים: הוצאת כרמל, סדרת "תמונת מצב", תשס"ד-2004.
33. כהן רימר יעל, **על חוקי יסוד במקום חוקה ועל שוויון במדינה יהודית**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2009.
34. כספי דן, **מעבר למראה, מפת התקשורת בישראל**. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון, 2012
35. מדינה ברק, "דמוקרטיה וביקורת שיפוטית", **בשער ברשת**, 22.5.2008.
36. מלאך אסף, "גלגולי רעיון הלאומיות מישראל לאירופה", **המכללה למדינאות**. 1.5.2011.
37. מעוז משה וקידר בנימין זאב (עורכים), **התנועה הלאומית הפלסטינית, מעימות להשלמה?**. תל אביב: הוצאת משרד הביטחון, 1997.
38. נבו אופיר, יובל פני וגיא בן-פורץ, "משמאל ל-small - על שקיעתן של מפלגות השמאל הציוני 1992-2009", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2009**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
39. נויברגר בנימין, "בין אידיאולוגיה לסוציולוגיה- המפלגות בישראל 1950-2000". בתוך **מדינה וחברה**, כרך 1 גיליון 1, אוניברסיטת חיפה, 2000.
40. נויברגר בנימין, **דמוקרטיה ודיקטטורות**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2004.
41. סבן אילן, "המשפט והמיעוט הערבי-פלסטיני בשלשת העשורים הראשונים למדינה: מתכונת הפיקוח". בתוך: **מחקרי משפט**, 2008, כד'.
42. ספיר גדעון, **מהפיכה חוקתית- עבר, הווה, עתיד**. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, 2010.
43. פדהצור עמי, **הדמוקרטיה המתגוננת בישראל**. ירושלים: הוצאת כרמל, 2004.
44. פישמן אורלי ובן דוד ליאור, "מעמדו וסמכויותיו של מבקר המדינה". **אתר הכנסת** (ממ"מ - מרכז מחקר ומידע). 2006.
45. פרידמן דניאל, **לפני המהפכה**. תל אביב: משכל ידיעות ספרים, 2015.
46. קונפינו מיכאל (עורך), **כוח המילים וחולשת הדעת - תעמולה, הסתה וחופש ביטוי**. תל אביב: מרכז יצחק רבין/עם עובד, 2002.
47. קלגסבלד אביגדור, **ועדות חקירה ממלכתיות**. נבו, 2001.
48. רובינשטיין אמנון ומדינה ברק, **המשפט החוקתי של מדינת ישראל**. כרכים א', ב', מהדורה 6, תל אביב: הוצאת שוקן, 2005.
49. רולס ג'ון, **חוק העמים**. תל אביב: רסלינג, 2010.
50. שחר יורם, "הטיטוטות המוקדמות של הכרזת העצמאות", בתוך: **עיוני משפט** כ"ו (2), 2002.
51. שפירא אסף, "אזרחות - מבט תאורטי והיסטורי", המכון הישראלי לדמוקרטיה, **פרלמנט**, גיליון 67, 2010.
52. שפר גבי, **ישראל והתפוצה היהודית- מנקודת מבט השוואתית כלל-עולמית**, בתוך אתר בית התפוצות, תחום התוכן של לימודי העם היהודי בימינו.
53. **תקנון הכנסת**, ערכה ארבל אסטרן, ירושלים: הוצאת הכנסת, תשע"ב-2012.

קרדיט לאייקונים

אייקונים:

1. מטלה - Shutterstock © Dxinerz-Pvt-Ltd
2. מיומנויות חשיבה - Shutterstock © Vector Goddess
3. הידעתם - Shutterstock © File404
4. שאלת חשיבה - Shutterstock © VIGE.CO
5. שאלה - Shutterstock © 3dmask
6. עמדה - Fotolia © Coeuraur
7. עקרון הסובלנות - Shutterstock © Stournsaeh
8. עקרון ההסכמיות - Shutterstock © Ellagrin

אייקונים ותמונות לשערים:

10. פרק ב' - ויקיפדיה. [CC BY-SA 3.0] By PMATAS (Own work)
11. פרק ג' - ויקיפדיה. [CC BY 3.0] By Ionut
12. פרק ו' - לע"מ. מילנר משה
13. פרק ז' - Shutterstock © Peter Hermes Furian
13. פרק י"א - Shutterstock © Deepadesigns
14. פרק י"ב - Shutterstock © Nobelus
15. פרק י"ג - Shutterstock © chomsaowalux
16. פרק י"ז - fotolia © Falko Matte
17. פרק י"ח - Shutterstock © www.BillionPhotos.com
18. פרק י"ט - Shutterstock © Dmitrydesign
19. פרק כ"א - Hanay [CC BY-SA 3.0]
20. פרק ל' - Shutterstock © Andrey_Popov
21. פרק ל"ב - לע"מ. עינת אנטר
22. פרק ל"ג - ויקיפדיה. [CC BY 3.0] Etan J. Tal
23. פרק ל"ד - לע"מ. מרק נימן
24. פרק ל"ז - Fotolia © ra2 Studior
25. פרק ל"ז - Shutterstock © Ellagrin
26. פרק ל"ח - Shutterstock © Arthimedes

א

אופוזיציה 163, 226, 231, 291, 300, 342, 345, 357, 358, 362, 365, 366, 403, 430.
 אורתודוקסים 79, 80, 83, 105, 490.
 אזרחות 13, 17, 20, 34, 37, 45, 57, 59, 60, 68, 73, 85, 107, 108, 110, 129, 135, 190-191, 196, 205, 211, 258, 284, 292, 303, 317-322, 329-324.
 אחוז חסימה 147, 332, 334.
 אחריות אישית 371.
 אחריות מיניסטריאלית 371, 376.
 אחריות משותפת 370.
 אמנה חברתית 120, 350.
 אפליה פסולה 58, 179-182, 324.

ב

בג"ץ (בית משפט גבוה לצדק) 58, 71, 177, 193-195, 203-204, 211, 262-263, 265-266, 270, 305-306, 312-313, 322-323, 327, 329, 367, 378.
 בעלות צולבת 450, 456, 458.
 בתי משפט 57, 60, 152, 291, 305, 314, 378, 404-408, 418, 422.

ג

גישה ניאו-ליברלית 117, 271, 274-278.
 גישה סוציאל-דמוקרטית 117, 271, 273-276.
 גלובליזציה 3, 36, 45-47, 117, 280, 282, 284-285, 288-293, 299, 510.

ד

דין הדם 319-320, 327.
 דין הקרקע 319-320, 327.
 דמוקרטיה 16-18, 34-35, 44, 49, 90, 117, 119-120, 122-129, 131-133, 136-141, 143, 145-146, 149-153, 155, 156-158, 160-161, 164-165, 167-168, 170, 188, 198-199, 201, 210-214, 216, 218, 222-224, 227-229, 232, 235, 241-242, 244-245, 248-249, 251-258, 260-262, 266-270, 272-273, 284, 287-289, 293-300, 303, 311, 315-316, 320, 324-325, 332, 335-336, 338-339, 342, 344, 348, 364, 369, 266, 375, 382, 392, 398, 400-401, 404, 413-415, 431-432, 444, 446, 451, 455, 459, 462, 469-470, 478, 480, 485, 493-494, 496, 498, 501, 504, 510-511, 506.
 דמוקרטיה אבסולוטית 262-261.
 דמוקרטיה כהשקפת עולם 124, 157, 228.
 דמוקרטיה כצורת ממשל 117, 119, 123-124, 228.
 דמוקרטיה ליברלית 117, 129, 132, 170, 208-209, 498, 501.
 דמוקרטיה ליברלית אינדיבידואלית 129, 209, 498.
 דמוקרטיה ליברלית רב-תרבותית 498.
 דמוקרטיה ליברלית רפובליקנית 132, 501.
 דמוקרטיה מתגוננת 261-262.

ה

הבחנה 58, 66, 98, 135, 179-180, 182, 187, 197, 209, 223, 226, 324, 326-327, 341-342, 372, 374, 455, 485, 490.
 הזכות להגדרה עצמית 14.
 העדפה מתקנת 180-182, 187-188, 324-325, 462, 478, 508.
 הפרדת רשויות 17, 123, 141-143, 215-216, 315, 391, 401, 437.
 הצדקות למדינת לאום 49-51, 53-54.
 השיטה האזורית 146.
 השיטה האישית 146.
 השיטה הארצית 146, 333.
 השיטה היחסית 146-148, 333, 479.

השיטה הרובית 333,148,146.
השיטה הרשימתית 146.

ז

זהות 19, 26, 38-36, 42, 46, 54-53, 65, 68, 75, 78, 86-95, 98, 102-100, 106-104, 108, 111, 113, 121, 130-132, 134, 141, 209, 210, 245,
248-249, 253, 264, 322, 339, 344, 400, 415, 467, 470, 481, 484-483, 486, 488, 491, 494, 497, 500-502, 506, 510.
זהות אזרחית 90-91.
זהות דתית 91, 486.
זהות לאומית 38, 42, 88-91, 104-105, 131, 141, 488, 491, 510.
זכויות אדם טבעיות 171-172, 204, 207, 212.
זכויות אזרח 18, 78, 172, 186, 204, 207-208, 212, 223, 267.
זכויות אזרחיות 52, 178, 199, 201, 253.
זכויות חברתיות 169, 172, 197-199, 204, 207, 212, 277-279, 317.
זכויות קבוצתיות 42, 114, 117, 128, 130, 131, 204, 212-207, 225, 499, 501.
זכות 11-12, 14-16, 20, 23, 36, 38-40, 45, 49-54, 57, 59, 64, 82-83, 104, 112, 120-124, 126, 128-129, 133-134, 139-140, 145, 150, 152,
156, 169, 170-179, 182-187, 190-195, 197-200, 203-206, 208-210, 212, 219-220, 222-224, 229, 237, 246, 256, 262-266, 270, 272, 278,
289, 303, 307, 312-313, 316, 318, 321-325, 328, 330-332, 334, 337, 339, 357, 359, 380, 383, 385, 390, 401, 403, 407, 412, 414, 418, 422,
443-444, 448, 453, 457, 465, 473, 478, 491, 493, 496, 500, 503, 505.

ח

חוק האזרחות 57, 60, 68, 73, 321, 325-329.
חוקה 12, 17-18, 23, 31, 48, 63-64, 73, 85, 122, 129, 132, 134-135, 164, 161, 170, 199, 201, 215-216, 219-220, 225-230, 232, 251, 260-262,
266-267, 297, 303, 305-309, 311-312, 314-317, 320, 329, 350, 352, 354, 358, 411, 435-436, 484, 511.
חוק השבות 48, 57, 65, 68, 71, 73, 77, 253, 308, 318, 327-321, 329, 329, 469, 490, 510.
חוק יסוד 56, 58-59, 71, 140, 173, 178, 195, 198, 202-204, 218, 227-228, 263-264, 266-268, 270, 307-314, 324, 329, 331, 350, 354, 359,
362-364, 366-367, 369, 371, 374, 375, 399, 403-404, 417-419, 421, 426-428, 430, 432, 436, 510.
חוק יסודות המשפט 62, 71, 409.
חסינות חברי הכנסת 308, 359, 360, 362.
חסינות נשיא מדינה 426, 429.

י

יועץ משפטי לממשלה 240, 242, 303, 353, 360, 376-382, 412, 421, 429, 511.
יחסי דת ומדינה 66-67, 71, 164, 345, 484, 489, 509.

כ

כנסת 31, 56-57, 59, 61, 64-66, 71, 74, 79, 82, 85, 91, 95, 105, 106, 109, 112, 113, 135, 140-142, 145, 153, 160, 185, 194, 198, 202, 204, 211-212,
230, 239, 241, 256, 259, 264-263, 267, 270, 282, 303, 305, 307-314, 316-317, 321, 324, 331, 332, 333, 335, 344, 346, 347, 349-374, 376, 378,
378, 386-387, 391, 392, 394-397, 399, 400-404, 407, 410, 412, 414-415, 417-419, 421, 422-421, 426, 429-430, 432-438, 448, 451-452, 454,
454-457, 472, 476, 478-479, 481, 485, 493, 497-498, 501, 510-511.

ל

לאומיות 14-15, 22, 26-27, 34, 36-47, 49, 50, 53, 55, 57, 61, 88, 105, 128-129, 131-132, 134, 208, 210, 221, 233, 264, 288, 293, 333, 339,
400, 495-496, 504, 509, 510-511.
לאומיות אזרחית 37, 40, 44-45, 53, 129, 264, 496.
לאומיות אתנית-תרבותית 37, 40, 131, 264, 496.
ליברליזם 51, 119, 125, 128, 130-131, 134, 272, 504.

מ

מבקר המדינה 66, 152, 230-231, 234, 240, 259, 309, 331, 350, 352, 356, 371, 375, 382, 392, 417-420, 422, 424, 435, 451, 476, 510-511.
מדינה 3-5, 9, 11-23, 25, 28-48, 51-76, 78, 80, 82-86, 88-94, 96-99, 101-103, 105-106, 108-114, 117, 119-135, 137-150, 152-154, 157-161,
164-169, 171-174, 176-186, 189-190, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201-212, 214-218, 220-221, 223-225, 227-228,
230-231, 233-236, 238-239, 241, 243-247, 250-254, 256-282, 284, 286-288, 290-293, 295-298, 300, 303, 310-313, 315-334, 341-344,
343, 345-352, 354, 356-363, 367, 369-381, 383, 392, 395-397, 402, 404-414, 416-419, 421-422, 424-438, 441, 444-446, 448,
450-454, 457-458, 460, 464-474, 476-478, 480, 482-507, 509-511.
מדינה רב-תרבותית 40-43, 133-134, 505.

מדינת לאום 3, 5, 9, 15, 33, 37-36, 39-45, 47-54, 57, 61, 68, 83, 89, 102, 129, 131-132, 209, 211, 251, 260, 325, 329, 345, 469, 498-501, 503, 510-511.

מדינת רווחה 277-280.

מיעוט 33-34, 40, 42, 44-45, 48, 52-53, 57-59, 61, 72-73, 90, 97, 101-104, 106, 108-112, 114, 124, 130-133, 138, 140-141, 148, 156-165, 162, 150, 188, 208-212, 223, 229, 244-245, 264, 271, 295, 297, 309, 314-315, 317, 333, 357-358, 364, 366, 392, 459, 461, 464-465, 472-473, 479, 483, 485, 499-500, 511.

מיעוט דתי 485.

מיעוט לאומי 102, 106, 212, 264.

ממשלה 4, 12, 18, 19, 24, 28, 31-32, 57-60, 75, 81, 85, 105, 110, 113, 138, 140-144, 147, 152, 160, 174, 186, 194, 202, 204-205, 210, 218, 230-231, 234, 239-242, 244, 248, 253-256, 259, 266-270, 272-273, 275, 277, 280-279, 300, 303, 306, 308-310, 321, 324, 333-334, 339-338, 342, 345-347, 350-360, 362-382, 390-393, 395-399, 401-402, 404, 410-414, 417-422, 424, 426, 428, 430-438, 445, 447, 450, 456, 457, 460, 465, 468-469, 472-473, 476-479, 489, 497, 507.

ממשל נשיאותי 141-142, 218, 434, 437-436.

ממשל פרלמנטרי 141-143, 218, 370, 437-436.

מעצר מינהלי 268-270.

מפלגה 19, 27-28, 137, 143, 145-148, 186, 194, 203, 223, 237, 249, 252-253, 255, 260, 262-265, 280, 296, 298, 307-308, 331-338, 340-346, 357, 362, 364-366, 395, 425, 434, 436, 477.

משאל עם 84, 139-141, 226, 283, 309, 410.

נ

נציב תלונות הציבור 231, 418-419, 421.

ס

סטטוס-קוו 66-67, 71, 154, 165, 253, 313, 345, 491.

ע

עבריינות 238-240, 244, 247, 276, 507.

עקרון הגבלת השלטון 3, 117, 152, 177, 214, 305, 330, 332, 339, 448.

עקרון ההסכמיות 164, 512.

עקרון הכרעת הרוב 3, 117, 123, 150-152, 154-156, 227, 244, 315, 364.

עקרון הסובלנות 193, 512.

עקרון שלטון החוק 3, 117, 189, 204, 235, 247, 257, 428, 466.

עקרון שלטון העם 3, 117, 137, 138, 144, 147, 151, 186, 316, 329-330, 333-334, 380, 414.

עריצות הרוב 140, 152, 155, 315, 335.

פ

פלורליזם 3, 117, 124-125, 136, 154-155, 157-158, 161-162, 165-167, 176, 193, 223, 297, 341, 347, 351, 353, 357, 446, 448, 450, 452, 456, 460, 462, 490, 492, 501.

פקודה בלתי חוקית 242-243, 245.

פקודה בלתי חוקית בעליל 242-243.

צ

צו איסור 178, 407, 448.

צנזורה 255, 267, 448-450, 452, 454.

ק

קבוצה אתנית-תרבותית 37, 51.

קבוצת אינטרס 347, 399.

קואליציה 147, 149, 231, 248, 333-334, 342, 351-352, 357-358, 364-366, 376, 391, 403, 411, 414, 437, 478.

קונסרבטיבים 79-80, 95, 322, 490.

ר

רפורמים 79-80, 83, 95, 322, 490.

רשות מבצעת 4, 32, 113, 139, 141-143, 145, 215-218, 225, 227, 230-232, 268, 303, 306, 314, 350, 358-360, 363, 367, 369, 371-372, 376, 380, 382, 399, 406-407, 411-412, 417, 419-420, 425, 432, 434-436, 510.

רשות מחוקקת 4, 17, 32, 110, 139, 219-216, 226-225, 230-231, 234, 237-236, 267, 280, 303, 307, 312-311, 316-314, 347, 351-349, 363,
367, 371, 391, 402, 411, 414.
רשות שופטת 4, 62, 139, 146, 203, 219-216, 230, 267, 303, 306, 350, 367, 380, 402-401, 411, 414, 417, 421, 435.

ש

שסע 34, 65, 114, 176, 240, 253, 255, 316, 333, 365, 414, 441, 464-459, 467, 471-469, 474, 480, 482-485, 491-494, 510.
שסע דתי 253, 461.
שסע חופף 460, 462, 494.
שסע לאומי 253, 461.
שסע צולב 460, 462, 494.

ת

תקנות שעת חירום 267-268, 296, 310.
תקשורת המונים 443, 445.
תרבות פוליטית דמוקרטית 3, 117, 157, 249-250, 252, 258, 296, 341, 478.